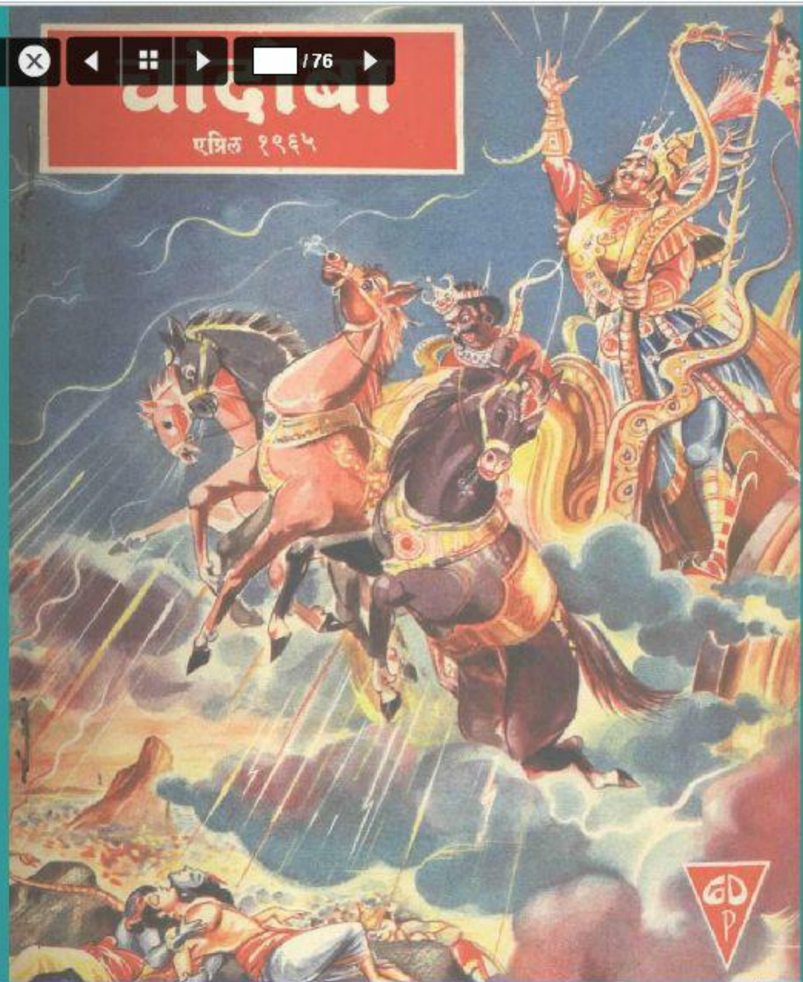

एप्रिल १९६५

भारताचा इतिहास

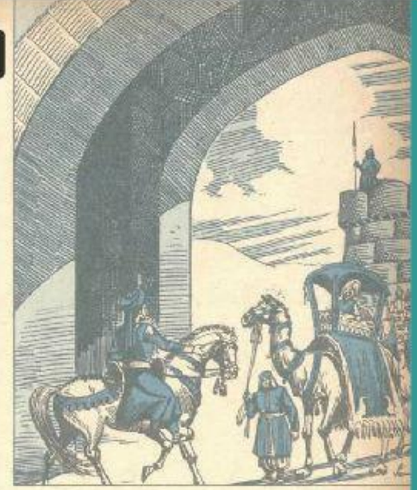

शेरशाह जितका शूर होता त्याहून जास्त उत्तम शासक होता असें म्हणावयास हरकत नाहीं. त्यानें फक्त पांचच वर्षें राज्य केलें. परंतु त्या अवधींत त्यानें एक उत्तम राज्यव्यवस्थेचा बळकट पाया घातला. "या पठाण शासनकर्त्यानें जें शासन कौशल्य दाखविलें तें इतर एकाहि मुसलमान अंमलदारानें दाखविलें नाहीं, इंग्रजांनीं देखील नाहीं." असें एका इंग्रज इतिहासकारानें लिहून ठेविलें आहे. जमिनीवरील कर वसूल करण्याची पद्धत, शेतकऱ्यांचा हक्क, पट्टा इत्यादि गोष्टींत एक प्रमाणिक सुव्यवस्था स्थापन करण्याचें श्रेय या शासकालाच मिळतें. देश रक्षणासाठीं मोठमोठ्या सडका प्रथम यानेंच बांधल्या. पूर्व बंगाल मधील सोनार गांवापासून तर थेट सिंधु नदीपर्यंत २००० मैल लांबीची सडक आज पावेतों आहे. जागोजागीं हिंदू व मुसलमानांस राहाण्यासाठीं धर्मशाळा यानेंच बांधल्या. "निर्जन स्थानीं सोनें गाठोड्यांत बांधून घोरत पडून राहाण्यास आवश्यक अशी निराळी सैन्य व्यवस्था यानेंच केली." त्याच्या राज्यांत सर्वांस एक तऱ्हेचा न्याय मिळत असे. राजघराण्यांतल्या लोकांना-देखील या कायद्यांतून सुटका नव्हती.

शेरशाह स्वतः फार मोठ्या घराण्यांत जन्मला नव्हता. परंतु स्वतःच्या कर्तबगारीच्या बळावर तो हिन्दुस्तानाचा बादशाह झाला. शेरशाह सारखा कर्तृत्ववान बादशाह त्यापूर्वीं एकदेखील झाला नव्हता. अकबराला उत्तम शासक म्हणून जें यश मिळालें त्याच्या मुळाशीं शेरशाहनें स्थापन केलेली राज्यव्यवस्थाच होती. अपघातामुळें शेरशाह मरण पावला नसतां तर भारतांत मुगल साम्राज्य स्थापन झालेंच नसतें व भारताच्या इतिहासाला एक निराळेंच वळण मिळालें असतें.

शेरशाहबरोबर त्यानें पुन्हां स्थापन केलेलें अफगाणांचें साम्राज्य पण लयास गेलें. आपसांतील भांडणें व बंडाळी वाढत गेली. शेरशाह वारल्यावर त्याचा मुलगा सलीम शाह सुलतान झाला. तो देखील बापासारखाच कर्तबगार होता. पण तो अल्पवयांतच म्हणजे १५५४ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत वारला. त्याच्या अल्पवयी मुलाला त्याचा मामा आदिलशाह यानें ठार करून स्वतः दिल्लीची गादी हस्तगत केली. हा आदिलशाह कर्तबगार नव्हता, म्हणून थोड्याच दिवसांत अफगाणांची सत्ता लयास गेली.

हुमायून वाट पहातच होता. १५ वर्षें रानोमाळ फिरत राहाल्यानंतर त्याला संधी मिळाली. सिंध प्रांतांत त्यानें सैन्याची जमवाजमव करून आपलें राज्य परत मिळविण्यासाठीं अयशस्वी प्रयत्न पण केले ते. सिंध प्रांताचा सुबेदार शाहहुसेन यानें त्याला मदत करण्या ऐवजीं विघ्नेंच आणलीं.

सन् १५४२ च्या अखेरीला हुमायून सिंधप्रांताच्या वाळवंटांत हिंडत असतां त्यानें हमीदा बेगमशीं निकाह म्हणजे लग्न केलें. ती शेख अली अंबर याची मुलगी. त्यांना रजपूत राजकर्त्यांनीं सहाय्य केलें नाहीं. तो अमर कोट येथें गेला. तेथील राजानें हुमायूनला वचन दिलें कीं सहाय्य करीन. पण त्यानें कोणत्याहि प्रकारें मदत केली नाहीं.

२३ नोव्हेंबर १५४५ या रोजीं अमरकोट येथें अकबराचा जन्म झाला.

हिंदुस्थानांत आपल्याला कोणी मदत करणार नाहीं असें वाटून हुमायून इराण

देशांत गेला. तेथें त्यानें शाह तहमास्प याची मदत मागितली. त्यानें दोन अटींवर मदत करण्याचें कबूल केलें. पहिली अट हुमायूननें शियापंथ स्वीकारावा. दुसऱ्या अटीप्रमाणें कंदाहार हा प्रांत हुमायूननें त्याला द्यावा. हुमायूननें दोन्ही अटी कबूल केल्यावर त्यानें त्याला १४००० चें एक सैन्य मदतीसाठीं दिलें. ही मदत मिळाल्यावर हुमायूनला आपल्या बापाप्रमाणेंच भारताचें राज्य मिळविण्यासाठीं पुन्हां युद्ध करावें लागलें.

१५४५ मध्यें कंदाहार व काबूल हुमायूननें जिंकले. पण त्यानें वचन दिल्याप्रमाणें कंदाहार इराणच्या बादशहाला दिला नाहीं. कंदाहारच्या प्रश्नावर इराणच्या बादशाह व मोगल यांच्यांत बरेच दिवस वैमनस्य राहालें. कामरानला कैद करण्यांत आलें. त्याचे डोळे काढून त्याला मक्केला पाठविण्यांत आलें. हिंदाल युद्ध करीत असतां मरण पावला.

१५५५ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत हुमायूननें हिंदुस्तानावर स्वारी केली. १५५५ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत लाहोर, जुलईत दिल्ली व आगरा हीं शहरें हुमायूननें स्वाधीन करून घेतलीं.

कष्ट सहन करीत असतां त्याच्या मनोवृत्तींत पुष्कळ बदल झाला परंतु त्याची जाणीव व्हायला त्याला वेळच कोठें होता ! २४ जानेवारी १५५६ मध्यें तो आपल्या पुस्तकालयाच्या जिन्यावरून उतरत असतां घसरून पडला व त्या अपघातांतच त्याला मरण आलें.

१४ फेब्रुवारी १५५६ रोजीं वयाच्या १३ व्या वर्षीं अकबर दिल्लीच्या गादीवर बसला.

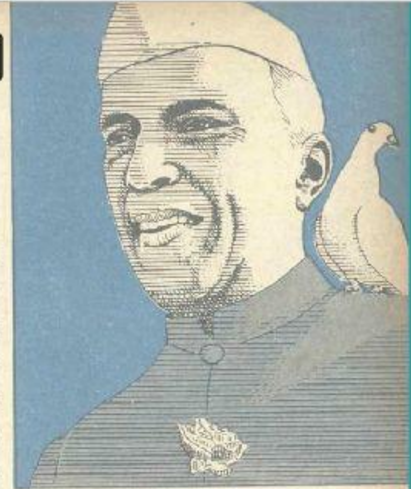

नेहरू चरित्र

[८]

इंग्रज सरकारानें राजकीय सुधारणा जाहीर केल्या. परंतु कांग्रेस व मुस्लिम लीग दोन्ही संगठनांना त्या असमाधानकारक वाटल्या. या सुधारणांविषयीं विचार करण्यासाठीं मुंबई येथें १९१८ च्या ऑगस्ट महिन्यांत एक विशेष सम्मेलन बोलावण्यांत आलें. त्याला मवाळ पक्षाचा एक देखील सभासद हजर नव्हता. त्यांनीं आपली एक निराळी संस्था स्थापन केली.

आणखी एक गोष्ट घडली. राजकीय कैद्यांच्या विरुद्ध लावलेल्या आरोपाची चवकशी व विचार कसा व्हावा या विषयीं सल्ला देण्यासाठीं जस्टिस रौलेट यांच्या अध्यक्षतेखालीं सरकारनें एक समिति नेमली होती. या रौलेट कमेटीचा रिपोर्ट त्याच वर्षीं प्रसिद्ध झाला होता. त्याच्या आधारें सरकारनें दोन कायदे काढले. ते कायदे १९१९ मध्यें महायुद्ध संपल्यावर तीन महिन्यांनीं प्रसिद्ध झाले.

रौलेट अक्टनें आगींत तेल ओतल्या सारखें झालें. देशभर खळबळ उडून गेली. याचवेळीं भारताच्या राजकीय क्षेत्रांत गांधीजींचें पदार्पण झालें. मोतीलालजींनीं यांच्याचमुळें आपलें मवाळ धोरण बरेचसें सोडलें. सरकारनें राजकीय सुधारणांची घोषणा केली तेव्हां त्यांनीं त्या सुधारणा कांहीं अंशी मान्य असल्याचें मत दिलें होतें. जवाहरलालजींनीं त्या सुधारणांचा विरोध केला. परंतु रौलॅट ॲक्ट विषयीं पिता पुत्र एक मताचे होते.

पुढें काय हा प्रश्न कांग्रेसच्या समोर होता. पण गांधीजींची भूमिका स्पष्ट होती.

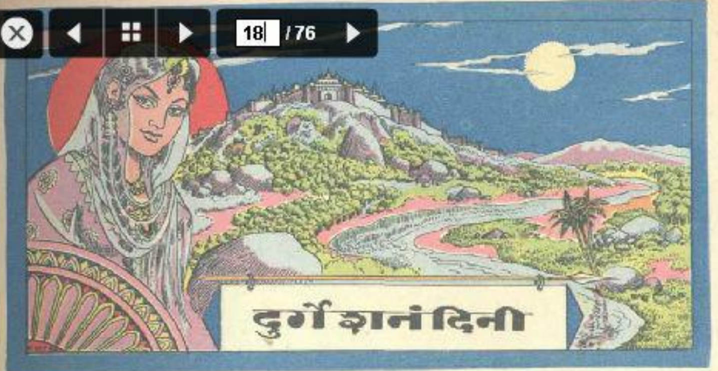

केली. जून महिन्यापर्यंत मार्शल लॉ सरकारनें मार्गे घेतला नाहीं. तोंपर्यंत पंजाब प्रांताच्या प्रजेवर सरकारनें निरनिराळे अत्याचार केले. सन् १८५७ नंतर प्रजेनें इतका असंतोष सरकार विरुद्ध कधींच दर्शविला नव्हता.

एक विचित्र गोष्ट अशी कीं ज्या रौलेट कायद्या विरुद्ध इतकी मोठी चळवळ झाली त्या कायद्याचा उपयोग झालाच नाहीं.

पंजाबच्या हत्याकांडाविषयीं सरकारला चवकशी करावी लागली. लॉर्ड हंटर यांच्या अध्यक्षतेखालीं चार भारतीय व चार इंग्रज मिळून एक कमेटी चवकशीसाठीं नेमण्यांत आली. या कमेटीनें चवकशी करून आपला रिपोर्ट सरकारला सादर केला. जनरल डायर यानें केलेल्या अत्याचारांची निंदा भारतीय व इंग्रज दोघांनीं केली. म्हणून जनरल डायर याला सैन्यांतल्या नोकरीवरून बडतर्फ करून इंग्लंडला परत पाठविण्यांत आलें. परंतु तेथें अनेक लोकांनीं त्याच्या कार्याची प्रशंसा करून त्याला एक सोन्याची तलवार भेट केली.

या गोष्टींचा परिणाम मोतीलालजींच्या मनावर फार पडला व ते गांधीजी व जवाहरलाल यांच्या चळवळींत सामील झाले. तेव्हां पासून त्यांनीं कधींहि पाऊल मागें घेतलें नाहीं. भारताच्या अग्रगण्य पुढाऱ्यांत त्यांना तेव्हांपासूनच स्थान मिळालें. प्रजेच्या चळवळीवर मोतीलालजींचा तितकासा विश्वास नव्हता. परंतु हें तितकेंच खरें कीं प्रजेचे प्रतिनिधि असे त्यांचे चिरंजीव जवाहरलाल नेहरू यांच्या मागोमाग ते स्वातंत्र्यवीर झाले. याचबरोबर सर्वांस मोहिनी घालणारें गांधीजींचें व्यक्तिमत्व देखील मोतीलालजींना चळवळींत ओढण्यास कारणीभूत झालें.

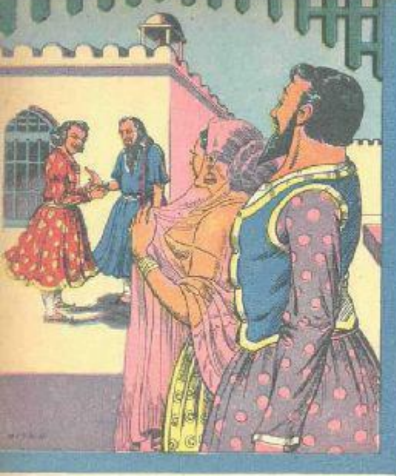
[९]

[मंधारणचा किल्ला सर केल्यावर जगतसिंह विमला व तिलोत्तमा यांचें रक्षण करण्यासाठीं युद्ध करीत असतां जखमी होऊन पडला. पठाणांचा सेनापति उस्मानखान यानें त्याला कतलुखानाच्या वाड्यांत पोंचविलें. तेथें तो त्याच्या औषधपाण्याची काळजी वाहूं लागला. नबाब कतलुखानाची मुलगी आयशा जगतसिंहाची सेवाकरीत होती व तिच्या सेवेमुळेंच तो वांचला. ज्यादिवशीं तो शुद्धीवर आला त्याच दिवशीं वीरेंद्रसिंहाला कतलुखानानें मृत्युदंडाची शिक्षा सुनावली.]

नबाबानें खूण करतांच सैनिक वीरेंद्रसिंहाला वधस्थानाकडे घेऊन गेले. जातांना एका मुसलमानानें कांहीं तरी त्याच्या कानांत येऊन सांगितलें. पण तें त्याला कळलें नाहीं. त्या मुसलमानानें एक चिठ्ठी दिली. त्याचें लक्ष आणखी कोठें तरी होतें. तरी त्यानें ती चिठ्ठी उघडून पाहिली. तें विमलाचें पत्र होतें. त्यानें तें पत्र रागाच्या भरांत फाडून फेंकून दिलें. पण ज्यानें ती चिठ्ठी आणून दिली होती त्यानें सर्व तुकडे एकत्र केले आणि जातांना शिपायांना म्हणाला—"मी येईपर्यंत तुम्ही येथेंच थांबा."

तो चिठ्ठी आणणारा स्वतः उस्मानखानच होता. म्हणून सैनिक त्याच्या आज्ञेप्रमाणें तेथेंच थांबले.

श्री बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय

उस्मानखान ती चिठ्ठी घेऊन अंत:पुराच्या अंगणांत जाऊन उभा राहिला. एका झाडाखालीं विमला पातळची ओढणी तोंडावर टाकून बसली होती. तो जवळ जाऊन उभा राहिला व घडलेली गोष्ट त्यानें थोडक्यांत सांगितली.

मी तुम्हांला त्रास दिला खरा, पण हें सर्व तुम्हांला करावें लागणार आहे ?" विमला म्हणाली.

"तुम्ही करायला सांगत आहां त्यांत किती धोका आहे, याची तुम्हांला कल्पनादेखील नसेल. ही गोष्ट कतलखानाला कळली तर माझी मान उडवल्याशिवाय तो राहणार नाहीं." उस्मानखानानें हळूच तिच्या कानाजवळ तोंड नेऊन सांगितलें.

"कतलखान! उगीच खोटें बोलूं नकोस! तुझ्या अंगाला हात लावण्याची तरी कतलखानाची छाती होईल का ?" विमलानें विचारलें.

"कतलखानाच्या क्रूरपणाची तुम्हांला कल्पनादेखील नाहीं. तरी हरकत नाहीं. चला !" उस्मानखान म्हणाला.

दोघें वधस्थानीं पोंचले. उस्मानखाना पाठोपाठ विमला वीरेंद्रसिंह उभा होता तेथें आली. तेव्हां वीरेन्द्रसिंह अभिरामस्वामी जवळ उभा होता. तो एका भिक्षूचा वेष पालटून आला होता. "गुरुदेव! आतां मला निरोप द्यावा. आतां मी जगून तरी काय करूं ? कोणासाठीं जगायचें ?"

अभिरामस्वामीनें पदर तोंडावर टाकून उभी असलेल्या विमलाकडे बोट दाखविलें. वीरेंद्रसिंहानें तिच्याकडे पाहिलें. विमलानें तोंडावरचा पदर बाजूला केला आणि वीरेंद्रसिंहाचे पाय धरून रडूं लागली.

वीरेंद्रसिंह "विमला!" एवढेंच म्हणाला. विमला वेड्यासारखी मोठमोठ्यानें ओरडूं

लागली–"स्वामी! प्रभो! प्राणेश्वर! मी आज सर्व जगाला ओरडून सांगणार आहें. प्राणेश्वर! आतां मी कोणाकडे पाहूं ?"

वीरेंद्रसिंहाच्या डोळ्यांतून टपटप अश्रुधारा वहात होत्या. म्हणाला–"विमला! प्रिये, कां या वेळेला मला आणखी दुखवायला आलीस ? लोक पाहतील तर मला हंसतील. मरणाच्या भीतीनें मी रडत आहें असें म्हणायला देखील मागें पुढें पाहणार नाहींत." विमला कांहींच बोलली नाहीं.

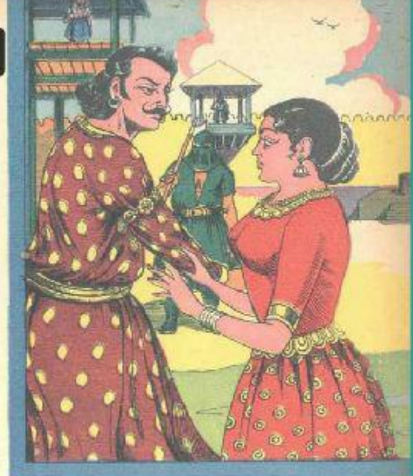
"विमला मी निघालोंच आहें! तूं देखील चल....बरोबर!" वीरेंद्रसिंह म्हणाला.

विमला कानाजवळ तोंड नेऊन म्हणाली–"येईन! पण पहिल्यानें या सैतानावर सूड उगवतें!"

वीरेंद्रसिंहाच्या तोंडावर हास्य दिसलें. त्यानें विचारलें–"शक्य होईल का तुला तें ?"

विमला आपला उजवा हात दाखवीत म्हणाली–"ह्याच हातानें....सर्व दागिने काढून टाकून याच्या रक्तानें आपली तहान भागवीन!" तिनें हातांतल्या बांगड्या काढून फेंकून दिल्या.

"तुझी प्रतिज्ञा पुरी होवो! ईश्वर तुला मदत करो...." वीरेंद्रसिंह म्हणाला.

इतक्यांत चांडाळानें त्याला चलायला सांगितलें.

"जा आतां तूं...." वीरेंद्रसिंह विमलाला म्हणाला.

"नाहीं!....मी जाणार नाहीं! मी स्वतःच्या डोळ्यांनीं आपलें वैधव्य पाहणार आहें. पतीचें रक्तच मला जास्त बळ देईल...." विमला म्हणाली.

चांडाळानें तलवार उचललेली, तिनें पाहिली. तिचे डोळे क्षणभर बंद झाले. तिनें डोळे उघडले तेव्हां वीरेंद्रसिंहाचें डोकें धडापासून दूर पडलेलें तिला दिसलें.

विमला दगडाच्या मूर्तीसारखी निस्तब्ध आपल्या पतीच्या तोंडाकडे पहात होती. डोळ्यांत पाण्याचा एक थेंब नव्हता.

* * *

दैवाचा खेळच म्हणावयाचा सर्व. तिलोत्तमा व विमला कतलखानाच्या महालांत ज्या ठिकाणीं त्यानें बळजबरीनें कांहीं परस्त्रियांना डांबून ठेवलें होतें त्याच जागीं होत्या. त्याला कोठें जय मिळाला कीं त्या ठिकाणीं त्याला ज्या ज्या सुंदर स्त्रिया दिसत त्यांना तो धरून आणी किंवा त्याचे अनुयायी धरून आणून त्याला नजराणा म्हणून देत.

विमला व तिलोत्तमा दोघींना त्याच नियमाप्रमाणें आणून त्या महालांत ठेवलें होतें. परंतु दोघी निरनिराळ्या जागीं होत्या. तिलोत्तमा कोणत्या स्थितींत आहे हें विमलाला माहीत नव्हतें. विमलानें स्वतःच्या भविष्याचा निर्णय घेऊन टाकला होता. परंतु तिलोत्तमे शिवाय तिला तो एकटेपणा फार जाणवत होता.

विमला उस्मानखान येण्याची वाट पहात होती. उस्मानखान पठाणांतलें एक रत्न होतें. युद्ध त्याचा धंदा होता. युद्धांत काय वाटेल तें करायला तो धजत असे. परंतु युद्ध झाल्यानंतर मात्र हारलेल्या लोकांवर अत्याचार झालेले त्याला आवडत नसत.

विमला व तिलोत्तमा यांच्यावर कतलखानाची कुदृष्टि पडली नसती तर उस्मानखानाच्या कृपेनें दोघींना आतांपर्यंत खात्रीनें सुटका मिळाली असती. त्याच्या कृपेमुळेंच विमला शेवटच्या प्रसंगीं वीरेंद्रसिंहाची भेट घेऊं शकली.

उस्मानखान कतलखानाच्या मोठ्या भावाचा मुलगा होता. म्हणून त्याला नबाबाच्या महालांत येण्यास मुभा होती. परंतु नबाबच्या रंग महालांत जाण्यास कोणालाच परवानगी नव्हती. उस्मानला देखील नव्हती.

विमलानें एका दासी करवी एक चिठ्ठी उस्मानखानाकडे पोंचती करविली. ती वाचून उस्मान दासीला म्हणाला—"तेथें मी येणें दोघांच्या हिताचें नाहीं. दोघांच्या जीवाला धोका आहे. म्हणून तूं त्यांनाच इकडे बोलावून घेऊन ये."

दासीनें जाऊन ही गोष्ट विमलाला सांगितली तेव्हां तिनें विचारलें—"मी तिकडे कशी काय येऊं?"

"त्यासाठीं आवश्यक व्यवस्था तेच करून ठेवणार आहेत." दासी म्हणाली.

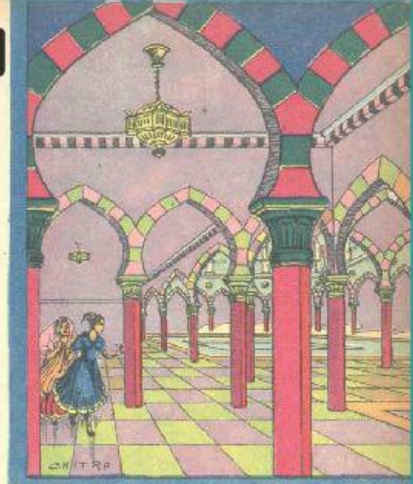
त्या दिवशीं आयशाच्या दासीनें येऊन अंतःपुराच्या रक्षणार्थ ठेवलेल्या कंचुकीला कांहीं सांगितलें व ती विमलाला बरोबर बोलावून घेऊन गेली. विमला आल्यावर उस्मानखानानें तिला विचारलें—"माझ्याकडून तुला कांहीं मदतीची अपेक्षा आहे का?"

"विशेष मदतीची नाहीं. एवढेंच सांगा कीं जगतसिंह अजून जिवंत आहेत कीं नाहींत." विमला म्हणाली.

"जिवंत आहेत!"

"स्वतंत्र आहेत कीं कैदेंत?"

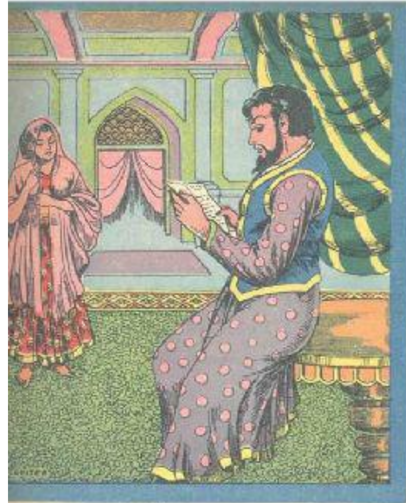
"अर्थातच कैदेंत! पण आतां या क्षणाला तुरुंगांत नाहींत. ते अजून आजारी आहेत.

कतलखानाला कळविल्याशिवाय मी त्यांना आपल्या खास महालांत ठेवले आहें. तेथें त्यांच्या चिकित्सेची उत्तम व्यवस्था केली आहे."

"कदाचित आमच्यामुळेंच त्यांची ही दशा झाली असावी! पण भाग्यांत जें लिहिलें असतें तें कधीं टळत नाहीं. एक विनंती करतें पदर पसरून! ही एक चिठ्ठी त्यांच्याकडे पोंचती कराल का? याशिवाय आणखी कांहीं मी मागीत नाहीं."

विमलानें दिलेलें पत्र परत देत उस्मान म्हणाला—"हें काम करणें बरोबर होणार

नाहीं. युवराज आजारी असो व तो माझ्या खास महालांत असो, पण तो कैदेंत आहे. आम्ही आलेली चिठ्ठी वाचल्याशिवाय कैद्याला देत नसतों. चिठ्ठींत तसें कांहीं आमच्या विरुद्ध नसेल तरच ती चिठ्ठी कैद्याकडे पोंचती होतें नाहींतर नाहीं."

"तुमच्याविरुद्ध या पत्रांत कांहीं आहे का? मग एवढें काम करायला तुम्हांला हरकत असण्याचें कारणच काय? एवढेंच नव्हें, तुम्ही जसे स्वतःचे मालक आहांत तसेच माझे पण मालक व धनी आहांत." विमला म्हणाली.

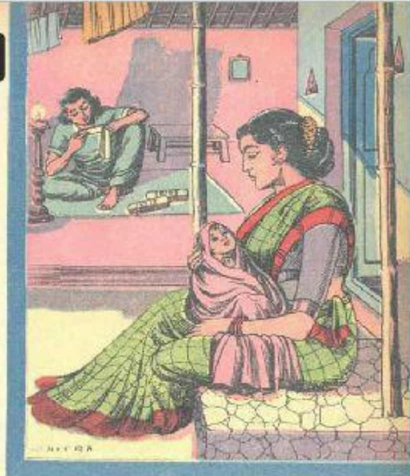
"मी इतर बाबतींत नबाबाच्या आज्ञे बाहेर कांहीं करतो. पण या बाबतींत मी कोणत्याहि प्रकारें जबाबदारी घ्यायला तयार नाहीं." उस्मानखान म्हणाला.

"तर मग आपण हें पत्र वाचून नंतर पाठवावें!" त्याला माझी ना नाहीं!" विमला म्हणाली. उस्मानखान त्याला कबूल झाला व तो पत्र वाचूं लागला. पत्रांतला मजकूर येणें प्रमाणें होता.

"युवराज, मी आपल्याला पुढे केव्हां तरी आपली ओळख देईन असें वचन दिलें होतें. तिलोत्तमा अंबरच्या गादीची राणी झाल्यावर ही गोष्ट करावी असा माझा विचार होता. परंतु ती आशा विरून गेल्यासारखीच आहे. कांहीं दिवसांनीं कदाचित ही बातमीसुद्धां मिळेल कीं विमला किंवा तिलोत्तमा या जगांत नाहींत. म्हणून हें पत्र लिहायला आजच बसलें आहें. मी एक पतिता व पापीण आहे. मी न करण्या-योग्य अनेक कामें केली आहेत. म्हणून जगांत मी कीर्ति व प्रतिष्ठा मिळेल या गोष्टीची कधीं आशा बाळगली नाहीं.

"युवराज! तुम्हांला खरें वाटणार नाहीं. परंतु एवढें खरें कीं कधीं काळीं तुमच्या घराण्यांत मी सुखानें व मानानें राहीन असें मला वाटलें होतें. परंतु आमच्या जवळ असणारे किंवा येणारे जे कोणी असतील त्यांना आयुष्यभर रडत ठेवणेंच आमच्या नशिबीं लिहिलें आहे. या दासीची एक विनंती आहे. मला या दासीवेषांत पाहून लोक कुलटा, व्यभिचारिणी म्हणतील तर आपण निस्संकोच त्यांना सांगावें कीं ती एक खालच्या जातीची दुर्दैवी स्त्री होती. जरा तोंडाळ असल्या कारणानें तिच्या हातून कांहीं चुका घडल्या असतील. परंतु ती कुलटा नाहीं, व्यभिचारिणी पण नाहीं. आज जे स्वर्गलोकीं गेले आहेत त्यांनीं विमलाशीं शास्त्रोक्त पद्धतीनें लग्न केलें होतें. विमलानें त्यांना कधीं फसविलें नाहीं. पण मी वीरेंद्रसिंहाच्या घरांत दासीसारखी कां राहालें तें देखील थोडक्यांत सांगतें.

"मंथारणच्या किल्ल्या लगत एका गांवीं जयधरसिंह याच्या कांहीं दासी होत्या. त्यांत एक सुंदर दासी होती. तिचा नवरा परदेशी रहात असे, कारण तो सैन्यांत काम करीत असे. त्याला नेहमीं प्रवास करावा लागे. शशिशेखर नांवाच्या एका ब्राह्मण तरुणाची नजर तिच्यावर पडली.

दोघें परस्परावरच्या प्रेमानें बांधली गेलीं व ती गरोदर राहाली. तें कळल्यानंतर शशिशेखरच्या वडिलांनीं त्याला घराबाहेर काढलें. शशिशेखर काशीला विद्याभ्यासा-साठीं जाऊन राहाला. परंतु त्याच्या स्वभावांत कांहीं फरक झाला नाहीं. तेथें एका शूद्र जातीच्या सुंदर स्त्रीशीं त्याचा संबंध झाला. तिला एक मुलगी झाली, तीच मी.

"पुढें कांहीं दिवसांनीं शशिशेखरनें माझ्या आईला सोडून दिलें. माझ्या आईनें मोठ्या कष्टानें मला लहानाचें मोठें केलें.

मी सहा वर्षांची असेन, एक पठाण सकुटुंब दिल्लीला जात असतां वाटेंत काशीला उतरला होता. काशीच्या हिंदू लोकांनीं त्याला उतरायला जागा दिली नाहीं. त्यानें आमच्या घरीं रहायला जागा मिळेल का विचारलें. माझ्या आईनें होकार दिला. त्या काळांत मुलें चोरून न्यायचा प्रघात होता. त्या रात्रीं एक चोर भिंतीला भोंक पाडून घरांत शिरला. त्यानें त्या पठाणाच्या मुलाला उचललें. तें पाहून मी मोठ्यानें ओरडलें. पठाणाच्या बायकोनें उठून पाहालें तेव्हां तिचा मुलगा तिच्याजवळ नव्हता. चोर मुलाला घेऊन खाटेखालीं लपला होता. पठाणानें त्याला केस धरून ओढलें व त्याच्या जवळच्या मुलाला सोडवून घेतलें. त्यानें चोराचा एक कान कापून त्याला सोडून दिलें. हें सर्व मला पुरें आठवत नाहीं. पण माझ्या आईनें मला सर्व सांगितलें."

तें पत्र वाचून उस्मानखान थोडावेळ आठवल्यासारखें करून म्हणाला—"तर मग तुझें नांव दुसरेंच कांहीं तरी होतें नाहीं का?"

"होय तें मुसलमान नांव होतें म्हणून माझ्या बाबांनीं तें नांव बदलून विमला ठेवलें." विमला म्हणाली.

"पहिलें नांव काय होतें? मुन्नर का?"

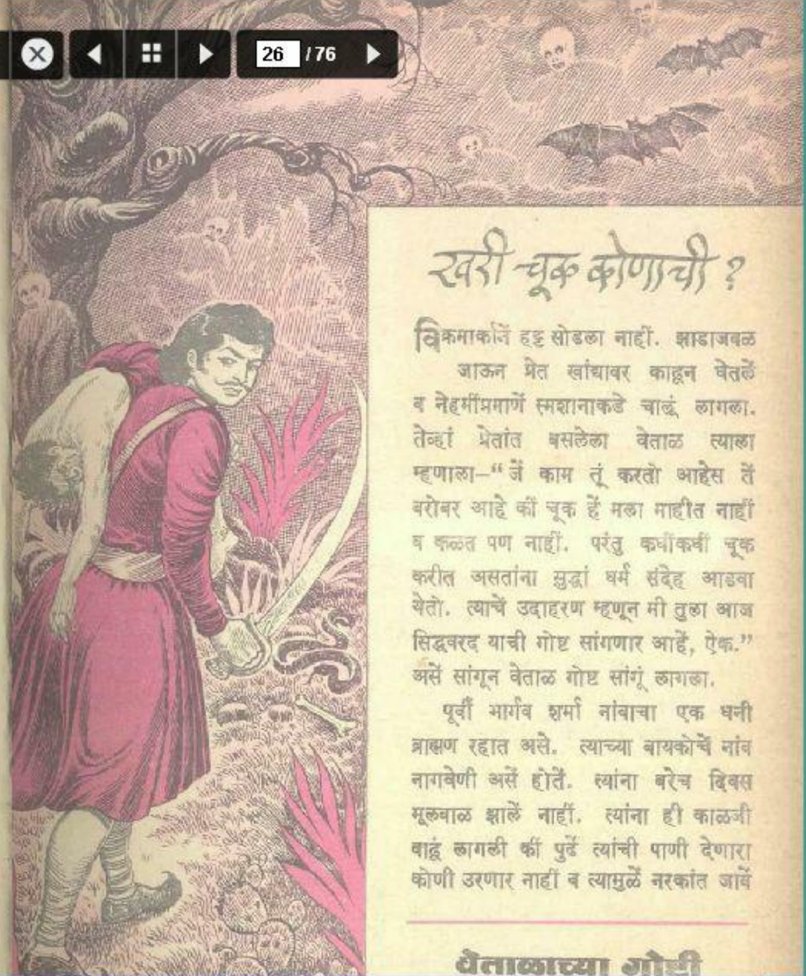
विमलानें चकित होऊन विचारलें—"तुम्हांला तें कसें काय कळलें?"

"या पत्रांत तूं ज्या मुसलमान पठाणाचें वर्णन केलें आहेस त्याचाच मी मुलगा!" उस्मानखान म्हणाला.

विमला तें ऐकून चकित झाली.

[पुढें चालू]

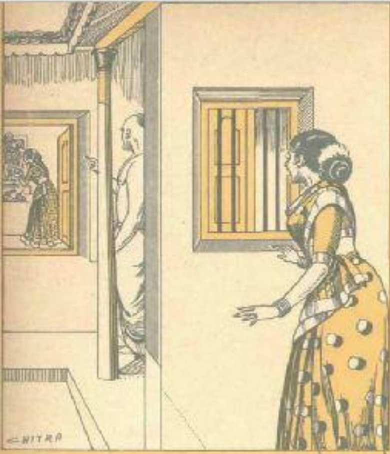

खरी चूक कोणाची?

विक्रमार्कानें हट्ट सोडला नाहीं. झाडाजवळ जाऊन प्रेत खांद्यावर काढून घेतलें व नेहमींप्रमाणें स्मशानाकडे चालूं लागला. तेव्हां प्रेतांत बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला—"जें काम तूं करतो आहेस तें बरोबर आहे कीं चूक हें मला माहीत नाहीं व कळत पण नाहीं. परंतु कधींकधीं चूक करीत असतांना सुद्धां धर्म संदेह आडवा येतो. त्याचें उदाहरण म्हणून मी तुला आज सिद्धवरद याची गोष्ट सांगणार आहें, ऐक." असें सांगून वेताळ गोष्ट सांगूं लागला.

पूर्वीं भार्गव शर्मा नांवाचा एक धनी ब्राह्मण रहात असे. त्याच्या बायकोचें नांव नागवेणी असें होतें. त्यांना बरेच दिवस मूलबाळ झालें नाहीं. त्यांना ही काळजी वाटूं लागली कीं पुढें त्यांची पाणी देणारा कोणी उरणार नाहीं व त्यामुळें नरकांत जावें

लागेल. नागवेणीला मूल न झाल्याबद्दल फार वाईट वाटे.

एकदां एक सिद्धपुरुष त्यांच्या गांवांत आला. भार्गव शर्माला ती गोष्ट कळली. तो त्या सिद्धपुरुषाकडे गेला व त्यानें त्याला पुत्र संतती नसल्याबद्दल बायको दु:खी असल्याचें सांगितलें व विचारलें–"आमच्या भाग्यांत अपत्य आहे कीं नाहीं हें सांगावें." सिद्धपुरुषानें त्याचा हात पाहिला व म्हणाला–"बाबा, मुलाचें तोंड पाहण्याचें भाग्य तुला या जन्मीं तरी नाहीं. तरी दान धर्म करीत रहा."

भार्गव शर्मा म्हणाला–"योगीराज! आपल्या सारख्या सिद्धपुरुषांस या जगांत अशक्य असें काय आहे? आपण निश्चय केलांत तर भाग्य देखील पालटेल. आपण कृपा करून आम्हांला मुलगा होईल असा आशीर्वाद द्यावा."

त्या सिद्धपुरुषानें एक आंबा घेतला व तो मंत्रवून भार्गव शर्माला दिला आणि म्हणाला–"तो आंबा खाणाऱ्याला एक गुणवान मुलगा होईल. तूं आपल्या बायकोला आंघोळ करून मग तो खायला सांग त्यानें त्याप्रमाणें दिला. म्हणाला–"एका सिद्धपुरुषानें हा दिला आहे. तूं आंघोळ करून खा. गुणवान मुलगा होईल."

भार्गव शर्मा आपल्या बायकोला तें सांगत असतां शेजारच्या बाईनें तें ऐकलें. तिचें नांव आदिलक्ष्मी होतें. भार्गव शर्माची बायको तो आंबा पुजेच्या खोलींत ठेवीत असतां तिनें पाहिलें. नंतर ती भार्गव शर्माच्या बायकोला इकडच्या तिकडच्या गप्पांत गुंतवून व तिची नजर चुकवून तो आंबा उचलून घेऊन गेली.

आदिलक्ष्मी तो आंबा चोरून घेऊन गेली त्याला एक कारण होतें. तिला सात मुली झाल्या होत्या, परंतु एकदेखील मुलगा झाला नाहीं. मुलाची इच्छा पुरी झाली नव्हती. मुलगा होईल असें भार्गव शर्मा बायकोला सांगत असतां तिनें ऐकलें होतें. तिनें घरीं गेल्याबरोबर आंघोळ करून कोणाला सांगितल्याशिवाय आंबा खाऊन टाकला.

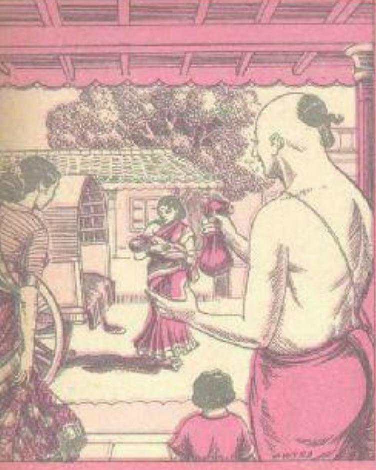
नागवेणी आंघोळ करून आंबा घ्यायला गेली तेव्हां तिला जागेवर आंबा दिसला नाहीं. तिनें पुष्कळ शोधून हुडकून पाहिलें. पण आंबा जागेवर असेल तर ना मिळणार? नवरा रागावेल. आंबा हरवल्याचें कळलें तर हाय खाऊन जिवाचें कांहीं बरें वाईट करून घ्यायला मागें पुढें पाहणार नाहीं म्हणून नागवेणी खोटें बोलली. आंबा खाल्ल्याचें तिनें नवऱ्याला सांगितलें.

परंतु नागवेणीचे कष्ट त्यामुळें दूर होण्याऐवजीं त्यांना त्याच वेळीं सुरवात झाली. सिद्धपुरुषानें दिलेलें फळ खाल्ल्या-नंतर खाणारी स्त्री गरोदर होणार व तिला मूल पण होणार. म्हणून नागवेणी तिला दिवस राहाल्याचें लोकांना सांगूं लागली. तिच्या माहेरच्या लोकांना आनंद झाला. तिची धाकटी बहीण भागीरथी तिला

भेटायला आली तेव्हां भागीरथीला देखील दिवस राहाले आहेत व तिसरा महिना आहे हें कळलें. नागमणीनें आपल्या बहिणीला सांगितलें व म्हणाली–"या संकटांतून कशी काय सुटका मिळणार देवच जाणें. तुला मूल होईल तें तूं मला दे. मी तें स्वत:चें मूल म्हणून सांगेन. बिनबोभाट प्रश्न सुटेल." पण भागीरथी म्हणाली–"ताई! तें खरें ग! पण मूल होईल त्याच्या वडिलांचा होकार नको का घ्यायला?"

भागीरथी आपल्या गांवीं निघाली तेव्हां नागवेणी पण तिच्या बरोबर निघाली.

ती नवऱ्याला म्हणाली—" पहिलेंच बाळंतपण आहे. बहिणीची दोन तीन बाळंतणें झालेली आहेत. तेव्हां तिच्या बरोबरच जातें. नाहींतर बाळंतपणांत त्रास होण्याचा संभव आहे. बाळंत झाल्यावर मुलाला घेऊन घरीं येईन." भार्गव शर्मानें होकार दिला.

भागीरथीला चार मुलें होतीं. तिला मुलें होती व मुली पण होत्या. तिचा नवरा दुर्व्यसनी होता. त्याला खर्चाला पैसे कधींच पुरत नसत. बायकोनें विचारल्यावर तो म्हणाला—" मुलगा दे, माझी ना नाहीं. पण मुलगा घेऊन जातांना सगळे दागिने ठेवून जायला सांग!" नागवेणी त्याला देखील कबूल झाली.

भागीरथीला नागवेणीनें इच्छिल्याप्रमाणें मुलगाच झाला. स्नानवगैरे सर्व बिनबोभाट पार पडलें. नागवेणी मुलाला व बहिणीला घेऊन आपल्या गांवीं आली. तिनें आपले सर्व दागिने काढून भागीरथीच्या घरीं ठेवून दिले.

भार्गव शर्माला आनंद झाला कीं योगिराजाच्या कृपेनें त्याला एक मुलगा झाला. त्यानें मुलाचें नांव सिद्धवरद असें ठेवलें. सर्व दागिने कोठें गेले हें नवऱ्यानें विचारतां नागवेणीनें खोटें सांगितलें. म्हणाली—" मी आंघोळीसाठीं नदीवर गेलें होतें. दागिने काढून एका गाठोड्यांत बांधून काठावर ठेवून दिले होते. आंघोळ करून परत येऊन पाहातें तों तें गाठोडेंच नाहींसें झालेलें." जाऊं देत दागिने सोन्यासारखा मुलगा मिळाला पुरें झालें, असें भार्गव शर्मानें मनाचें समाधान करून घेतलें. मुलगा भागीरथीच्या दुधावरच वाढत होता."

आंबा खाल्ल्यामुळें शेजारच्या आदिलक्ष्मीला पण एक मुलगा झाला. त्याचें नांव माधव ठेवण्यांत आलें.

वरद आणि माधव शेजारींच लहानाचे मोठे झाले. पण दोघांच्या स्वभावांत किती फरक दिसून आला! हळूहळू तो फरक इतका वाढूं लागला कीं पाहणाराला जाणवूं लागला. माधव बुद्धिमान, शहाणा, विनम्र व सुशील होता तर सिद्धवरद मूर्ख, दुष्ट व उद्धट निघाला. भार्गव शर्माला माधवमध्यें सिद्ध पुरुषानें सांगितलेले सर्व गुण दिसले. पण स्वतःच्या मुलांत मात्र ते गुण दिसले नाहींत. वरदनें प्रथम आपल्याच घरीं चोरी करायला सुरवात केली. नंतर दुसऱ्यांच्या घरीं चोरी करूं लागला. बापानें त्याला पुष्कळ सुधारण्याचा यत्न करून पाहिला. पण सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरले. शेवटीं मुलानें आपलें घर सोडलें व एका हलकट बाईबरोबर जाऊन राहूं लागला.

पुढें कांहीं दिवसांनीं तो आजारी पडला. तेव्हां त्या बाईनें त्याला घराबाहेर हांकललें. कित्येक दिवस तो उपास तापास करीत रानोमाळ हिंडला व शेवटीं मरण पावला. त्याच्या वासना पुऱ्या झाल्या नव्हत्या. म्हणून तो पिशाच रूपें हिंडूं लागला.

तो नवाच भुतांच्या जातींत आला होता. म्हणून भुतें त्याला धरून आपल्या सरदारा

कडे घेऊन गेलीं. भुतांचा पुढारी त्याला पाहून म्हणाला—"तूं भूत होण्याचें कारण एकटा तूं नसून दुसरें कोणीतरी आहे. तुझी ही स्थिति व्हायला जो कोणी कारण असेल त्याच्या मानगुटीला जाऊन बस."

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ विचारूं लागला—"राजा, वरदाच्या भुतानें कोणाची रे मानगुटी धरावी? धनलोभानें आपला पोटचा गोळा वहिणीला देऊन टाकणाऱ्या निर्दयी भागीरथीच्या कीं त्याला लहानाची मोठी करणारी जी नागवेणी तिच्या? तूं या शंकांचें समाधानकारक उत्तर जाणून बुजून दिलें नाहींस तर तुला परिणाम माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याचीं शंभर छकलें होऊन तुझ्याच पायांवर लोळूं लागतील."

तेव्हां विक्रमार्क म्हणाला—"वरद भूत व्हायला कारण भागीरथी खास नव्हती. तिनें आपला मुलगा आपल्याच श्रीमंत बहिणीच्या मांडीवर दिला होता. त्यांत चूक काय? लहानपणीं त्याला आपलें दूध पाजून तिनें मातृधर्माचें पालन केलें होतें. खरें पाहिलें तर श्रीमंत घराण्यांत लहानाचा मोठा झाल्यानें वरद वासनांचा गुलाम झाला व त्या राहाटीच्या म्हणून तो भूत झाला. चूक नागवेणीची पण नव्हती. तिच्या नवऱ्यानें किती श्रम करून तो आंबा मिळविला होता. तें हरवल्याचें ऐकून नवरा हाय खाईल म्हणून तिला खोटें बोलावें लागलें. आदिलक्ष्मीनें तो आंबा चोरून नेला म्हणूनच हा सर्व प्रकार घडला. तेव्हां तिचीच मानगुटी भूतानें धरावी."

अशा तऱ्हेनें राजाचें मौन भंग होतांच वेताळ प्रेताबरोबर नाहींसा झाला व पुन्हां झाडाच्या फांदीला जाऊन लोंबकळूं लागला.

मंतरलेला क्षण

जपान देशांत एक तरुण युवक होता.

एकदां तो समुद्रकाठीं हिंडत असतां त्याला एक मासा एका डबक्यांत तडफडत असलेला दिसला. भरतीच्या वेळीं तो मासा लाटेबरोबर येऊन त्या डबक्यांत पडला व परत वाहून गेला नसावा.

त्या तरुण मुलाला त्या माशाची दया आली. त्यानें त्याला उचलून समुद्रांत टाकलें. आपण एका मुक्या प्राण्याचा जीव वांचवला या आनंदांत तो परत फिरला. तेवढ्यांत त्याला पाठीमागून कोणीतरी हांक मारली—"थांब जरा!" त्यानें मागें वळून पाहिलें तर एक सुंदर स्त्री त्यानें तिला पूर्वी कधीं पाहिलें नव्हतें. म्हणून ती आणखी कोणाला तरी बोलावीत असेल असा विचार करून तो पुन्हां चालूं लागला.

"तुलाच बोलावतें आहें. थांब जरा...." ती म्हणाली.

तो चकित होऊन जरा भीत भीत तिच्याजवळ गेला.

समुद्रांतल्या राजानें मला पाठविलें आहे. त्याच्या एका मुलीचा तूं जीव वांचविला आहेस. तुला आपल्या राजधानींत बोलावून आणायला त्यानें मला पाठविलें आहे. कृपा करून तूं माझ्याबरोबर चल." ती म्हणाली.

"पण मला पोहतां येत नाहीं. समुद्र राजाच्या राजधानींत मी कसा येऊं?" त्यानें विचारलें.

"तूं त्याची फिकीर करूं नकोस. मी जातीनें मासा आहें. माझ्या पाठीवर बस, मी तुला तिकडे घेऊन जाईन." ती म्हणाली.

तीं दोघें गुडघाभर पाण्यांत उभी होतीं. थोडें पुढें गेल्यावर ती स्त्री एक मासा झाली. तो तरुण तिच्या पाठीवर बसला. समुद्र राजाच्या राजधानीस जातांना वाटेंत तो मासा तिला म्हणाला—"समुद्रराज जर तुला कांहीं वर मागून घे असें म्हणाला तर मंत्रवलेल्या कानांशिवाय कांहीं नको असें सांग. तूं त्याच्या मुलीचा जीव वांचविला आहेस म्हणून राजा तुला खात्रीनें तूं मागशील तें देईल. तूं तो मंत्रवलेला कान आपल्या कानाला लावून ऐकलेंस तर तुला सर्व प्राण्यांची भाषा कळूं लागेल."

समुद्रराजानें त्या तरुणाचा आपल्या दरबारांत सत्कार केला. त्याच्या सत्कारार्थ नृत्य व गायन दोन्हींचा कार्यक्रम होता. तो तरुण समुद्र राजाचा पाहुणा म्हणून कांहीं दिवस राहाला. घरीं परत जाण्यासाठीं राजाचा निरोप घेऊं असतां राजा त्याला म्हणाला—"तूं काय वाटेल तें मागून घे, मी आठवण म्हणून तुला तें देईन."

"मला मंत्रवलेले कान द्या! त्याशिवाय मला दुसरें कांहीं नको." तरुण म्हणाला.

"समुद्रांत तसल्या कानाची जोडी एकच एक आहे तरी तूं मागितली आहेस. तेव्हां मी तुला ती देतों." असें सांगून राजानें पेटींत ठेवलेले कान काढून घेऊन त्याला दिले. जी स्त्री त्याला घेऊन आली होती तीच त्याला पोंचवायला गेली."

तरुण समुद्रकाठीं बसला होता. त्याला कांहीं पक्षांची किलबिल ऐकूं आली. ते काय बोलत आहेत हें कळावें म्हणून त्यानें ते मंत्रवलेले कान बसवून घेतले. त्या बरोबर पक्षी आपसांत काय बोलत आहेत हें त्याला कळूं लागलें.

"या माणसांना वाटतें कीं ते फार शाहाणे आहेत, पण त्यांना काय कळतें! पलीकडच्या ओढ्यांत एक दगड आहे. त्यावर पाय ठेवून हे लोक पलीकडे जातात पण तो दगड सोन्याचा आहे हें एकाला तरी कळलें का!" असें सांगून सर्व पक्षी खदखदां हंसूं लागले.

तें ऐकून त्या तरुणाला आश्चर्य वाटलें. तो त्या ओढ्यावर गेला. तो दगड उचलून बाहेर काढला. दगडावरचें शेवाळ घासून टाकल्यावर तो दगड चकचकूं लागला. त्या पक्ष्यांचें बोलणें खोटें नव्हतें.

तरुण तें सोनें उचलून देवाचे आभार मानीत घरीं निघाला असतां त्याला दोन कावळे 'काव' 'काव' करीत असल्याचें ऐकूं आला. त्यानें मंत्रवलेले कान लावून पाहिले तेव्हां त्याच्या कानीं हे शब्द पडले— "लोक तरी किती मूर्ख आहेत! मोठमोठे वैद्य कोठून कोठून बोलावून घेऊन आले. परंतु एक तरी जमीनदाराच्या मुलीला बरा करूं शकला का! कसा कोणी ठीक करूं शकणार! तो आजार औषधानें बरा होणारा नाहीं. जमीनदाराच्या घरावरचें छप्पर पालटण्याचें काम चालू असतां गवताबरोबर एक सांपदेखील त्यावर टाकण्यांत आला आणि कसून बांधल्यामुळें

अडकून राहाला आहे. तो उपाशी मरत आहे. जोंपर्यंत त्याची सुटका होत नाहीं व त्याला पोटभर खायला मिळत नाहीं तोंपर्यंत जमीनदाराची मुलगी बरी होणें शक्य नाहीं." कावळे आपसांत हेंच बोलत होते.

त्यानें विचार केला बरें झालें कीं हें मला तरी कळलें. तो जमीनदाराकडे गेला. घराबाहेर लिहिलें होतें. "माझ्या मुलीला बरें करून देईल त्याला तो मागेल तें मिळेल."

तो तरुण आंत गेला व म्हणाला—"मी तुमच्या मुलीला बरी करून दाखवितों."

तेथें जमलेले वैद्य हंसू लागले. म्हणाले—"आमच्यापैकीं एकाला देखील ज्या आजाराचा पत्ता लागला नाहीं तो हा बरा करणार म्हणे." परंतु जमीनदारानें त्यांच्या बोलाण्याकडे दुर्लक्ष केलें.

रोग्याला पाहून तो तरुण म्हणाला—"हा आजार नाहीं. एक शाप आहे. जीवहिंसा होत आहे. छप्परांत गवताबरोबर सांप अडकला आहे."

जमीनदारानें नोकराला बोलावून छप्पर पालटून पाहिलें. एक सांप एका बांबू खालीं गवताबरोबर अडकला होता. त्याला सोडवून दूध पाजवलें. तो दूध पिऊन चालूं लागला. त्याबरोबर मुलगी उठून अंथरुणावर बसली. सांप आणखी थोडा पुढें गेल्यावर मुलगी उठून उभी राहाली. सांप निघून गेल्यावर मुलगी छान बोलूं लागली. तिचा आजार बरा झाला.

त्या तरुणानें जमीनदाराच्या मुलीला वांचवलें म्हणून त्यानें त्याच्याशींच तिचें लग्न करून देऊन त्याला आपला घर जांवई करून घेतलें.

हाता पायांची किंमत

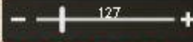
उदयगिरीचा राजा उदयसेन एक धर्मपरायण राजा होता. त्यानें प्रजेच्या सुखसोयी-साठीं पुष्कळ कामें केलीं. त्याच्या राज्यांत कोणी भिकारी म्हणून नव्हता. सर्व प्रजा सुखी होती व राज्यांत सदा सर्वकाळ शांतता नांदत असे.

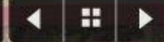
तरी एक भिकारी होताच. तो एक तरुण भिकारी होता. त्याला समजूं लागलें तेव्हांपासूनच त्यानें भीक मागण्याचा धंदा सुरू केला. पण राज्यांत सर्व प्रजेला काम मिळत असल्याकारणानें लोक भीक घालायला मागें पुढें करूं लागले. पुढें पुढें त्याला भीक मिळणें कठीण वाटूं लागलें.

एकदां सकाळपासून दुपार पर्यंत त्यानें भीक मागितली तरी त्याला कोणी मूठभर तांदूळ घातले नाहींत. एका रस्त्याच्या बाजूला बसून भीक मागूं लागला. देवाचें नांव घेत राहालों तर लोकांची कृपादृष्टि कदाचित इकडे वळेल या हेतूनें तो मोठ-मोठ्यानें ओरडून देवाचें नांव घेऊं लागला—"देवा! या गरिबावर दया कर. एक मूठभर तांदूळ दे! या दुर्दैवी लेकरापुढें भाकरीचे दोन तुकडे टाक!"

परंतु त्याच्याकडे तोंड फिरवून देखील कोणी पाहिलें नाहीं. उपाशीं होताच, ओरडून दमून गेला. त्याला देवाचा राग आला. म्हणाला—"देवा! कोठें मेलास रे! लोक सांगतात, जो जन्म देतो तो उपाशी ठेवतो का? तूं मला जन्माला आणलेंस, आतां मला खायला कां नाहीं देत? तुझी आई मरो....बाप मरो...." तो देवालाच शिव्या देऊं लागला.

त्याच वेळीं राजा तिकडून जात होता. त्याला भिकाऱ्याचें ओरडणें ऐकूं आलें. घोड्यावरून उतरून तो भिकाऱ्याजवळ गेला आणि विचारूं लागला—"कोणाला रे तूं शिव्या देत आहेस?"

"आणखी कोणाला? महा पापी त्या परमेश्वराला!" भिकारी म्हणाला.

"देवाला? त्याला कां रे शिव्या? त्याची आपण पुजा करतो. त्यानें काय वाईट केलें तुझें?" राजानें विचारलें.

"आज सकाळीं उठल्यापासून एक शीत पोटांत गेलें असेल तर शपथ! कोणी एक पैसा तरी समोर टाकला का?" भिकारी म्हणाला.

"तुला पैसेच हवेत ना, मी देतो. मी या देशाचा राजा आहें. तूं आपला एक हात मला दे, मी तुला एक हजार रुपये देतो. नाहींतर एक पाय दे मी दोन हजार रुपये देतो. आपले दोन्ही डोळे दिलेस तर अर्धें राज्य देईन!" राजा म्हणाला.

"मला तुझे पैसे नकोत! मी कांहीं एक द्यायला तयार नाहीं." भिकारी म्हणाला.

"म्हणजे तूं भाग्यवान आहेस म्हणायाचास. एक एक हजार रुपयाचे दोन हात, दोन हजार रुपयांचे दोन पाय व माझ्या अर्ध्या राज्याएवढे दोन डोळे आहेत. हें सर्व देणाऱ्या देवाची पुजा कर. त्याला शिव्या कां देतोस? जा देवानें हात पाय दिले आहेत. काम कर आणि आपला उदर निर्वाह कर!" असें सांगून राजा निघून गेला.

भिकारी त्या दिवसापासून मेहनत मजूरी करून आपला उदर निर्वाह करूं लागला.

षष्ठिपूर्ति

आरवली पर्वताच्या एका दरींत एका राजाचें राज्य होतें. त्या राजानें एक हुकूम काढला—"साठ वर्षांचे म्हातारे निरुपयोगी व समाजावर ओझें असतात. म्हणून त्यांना राज्याबाहेर काढण्यांत यावें." राजाची आज्ञा कोण मोडणार ती? लोक म्हाताऱ्या कोताऱ्या माणसांना डोंगरा पलीकडच्या दुसऱ्या एका दरींत पोंचवून येऊं लागले. त्या दरीचें नांवच 'षष्ठिपूर्ति' दरी असें पडलें.

एका माणसाला साठवें वर्ष पुरें झालें तेव्हां त्यानें मुलाला स्वतःच बोलावून त्या दरींत पोंचवायला सांगितलें. राजाच्या भीतीनें मुलगा बापाला खांद्यावर उचलून घेऊन 'षष्ठिपूर्ति' दरीकडे निघाला. वाटेंत पुष्कळ झाडें होतीं. खांद्यावरून म्हातारा झाडाची फांदी हाताला लागली कीं एक डहाळी तोडून ती खालीं टाकूं लागला. तें पाहून त्याच्या मुलानें त्याला विचारलें—"काय हो बाबा? अशा डहाळ्या तोडून कां टाकत आहां खालीं?"

बाप म्हणाला—"रानांतली वाट परत जातांना तूं चुकलास तर! खुणेसाठीं म्हणून मी डहाळ्या टाकून ठेवीत आहें."

अगदीं शेवटच्या क्षणापर्यंत आपली काळजी वाहणाऱ्या बापाला स्वतःच्या हातानें मृत्युमुखांत लोटायला मी धांवलों आहें. माझ्यासारखा मूर्ख मीच. त्यानें विचार केला आणि रात्र उलटल्यावर काळोखांत बापाला घरीं आणलें आणि माळ्यावर कोणाला तो दिसणार नाहीं अशा तऱ्हेनें लपवून ठेवून दिलें.

राजानें काढलेला हुकूम लोकांना मुळींच आवडला नाहीं. ज्या लोकांच्या आई-वडिलांचें वय साठाजवळ येऊं लागलें होतें त्यांना ही आज्ञा म्हणजे शापच वाटूं लागला. प्रजेंत असंतोष वाढत चाललेला पाहून मंत्री राजाला म्हणाला–"महाराज! आपल्या आज्ञेचा परिणाम असा झाला आहे कीं ज्ञानी व अनुभवी लोक अकालीं मरण पावल्यानें तरुणांना वळण लावणारीं माणसें कमी होऊं लागली आहेत."

पण राजाला तें पटलें नाहीं. मंत्री म्हणाला–"मी आपलें म्हणणें खरें आहें हें सिद्ध करून दाखवायला तयार आहें. मंत्र्यानें दिलेल्या सल्ल्याप्रमाणें राजानें एक हुकूम जाहीर केला. जो कोणी राखेची दोरी वळून आणून दाखवील त्याला आपल्या दरबारांत पुढच्या रांगेंत बसविण्यांत येईल, असें जाहीर करण्यांत आलें."

राखेची दोरी कशी काय वळायची? राजा तरी चक्रमच दिसतो. प्रत्येक नागरिक म्हणूं लागला. आपल्या बापाला माळ्यांत लपवून ठेवणाऱ्या तरुणानें आपल्या बापाला जाऊन विचारलें कीं राखेची दोरी कशी काय वळून द्यायची?

"जळलेली दोरी नेऊन राजाला दाखव!" बाप म्हणाला.

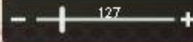
त्यानें बापानें सांगितल्याप्रमाणें दोरी जाळून तशीच्या तशी राजाला नेऊन दाखविली. राजानें त्याला शाबासकी दिली व आपल्या दरबारीं त्याला मानाची जागा दिली. तो मंत्र्याला म्हणाला–"पाहिलेंत सूज्ञपणा म्हणाऱ्यांत आढळतो असें नाहीं. तरुणांतदेखील आढळतो."

मंत्री म्हणाला–"ही अक्कल या तरुणाची होती कीं इतर कोणाची याचा शोध लावण्यासाठीं आणखी एक गोष्ट जाहीर करा. प्रत्येक नागरिकानें शंखांतून आरपार दोरा नेऊन दाखवावा."

पण तें कसें करावयाचें हें एका तरुणाला देखील सुचेना. पण ज्या तरुणानें आपल्या बापाला माळावर लपवून बसविलें होतें. त्यानें जाऊन आपल्या बाबांना विचारलें, तेव्हां बाप म्हणाला–"बाळ तांदुळाची एक बारीक कणी एका दोऱ्याच्या टोंकाला बांध व तो एका मुंगीला दे. त्या मुंगीला त्या शंखांत सोड. ती शंखांत जाऊन शंखाच्या भोकांतून पलीकडे त्या कणीच्या बरोबर दोरा घेऊन जाईल. कणी सोडून टाक व

राजाला शंखांतून आरपार गेलेला दोरा दाखव." बाप म्हणाला.

त्या तरुणानें बापानें सांगितलें होतें अगदीं तसेंच केलें. दोन्यासकट त्यानें शंख नेऊन दाखविला. राजा त्या तरुणाची हुशारी पाहून फार खूष झाला.

मंत्री पुढें येऊन राजाला म्हणाला—"हा तरुण तर तोच राखेची दोरी वळणारा तरुण दिसतो आहे. ह्यानें हीं दोन्हीं कामें स्वतःच्या अकलेनें केली असतील हें मानायला मी तयार नाहीं."

मंत्र्यानें राजासमोरच त्या तरुणाला विचारलें कीं तूं हें स्वतःच सर्व केलेंस कीं आणखी कोणी तुला हें शिकविलें.

मुलानें खरें खरें तें सांगून टाकलें. म्हणाला—"महाराज! माफ करा! मी साठें वर्षें पुरें होतांच आपल्या आज्ञेप्रमाणें आपल्या बाबांना षष्ठिपूर्तीच्या दरींत सोडायला खांद्यावर उचलून घेऊन चाललों होतों. परत येतांना मी वाट चुकेन या भीतीनें माझे बाबा खुणेसाठीं वाटेंत झाडाच्या डहाळ्या तोडून टाकीत होते. तें वात्सल्य पाहून मला तें क्रूर कृत्य करवलें नाहीं व मी त्यांना घरीं परत घेऊन आलों. आजपर्यंत मी त्यांना साऱ्या जगाच्या दृष्टि आड ठेवलें व त्यांचें रक्षण करीत आलों. त्यांच्याच सूचनेप्रमाणें मी राखेची दोरी आणून दिली व त्यांनींच सुचविलेल्या युक्तीनें शंखांत दोरा ओवून आणला.

तें ऐकून राजाचे डोळे उघडले. त्याच दिवशीं त्यानें आपली ती क्रूर आज्ञा रद्द केली. तेव्हां पासून 'षष्ठिपूर्ति' ही पुनर्जन्म म्हणून साजरी करण्याचा प्रघात पडला.

पांच मूर्ख

उज्जैनचा राजा मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा मेधावंत गादीवर बसला. तो राजा झाला व त्याचें नांवच मुळीं मेधावंत. पण होता मात्र महा मूर्ख. त्याचा एक लहानपणचा सुबुद्धि नांवाचा मित्र होता. बापानें आपला मुलगा बुद्धिमान निघावा म्हणून त्याचें नांव सुबुद्धि ठेवलें होतें इतकेंच.

मेधावंतच्या पट्टराणीचें नांव संदेह वदना असें होतें. ती नांवाला साजेल अशी नेहमींच इतरांकडे संशयास्पद नजरेनें पहात असे.

मंत्र्याचें नांव गुणपाल असें होतें. मेधावंत गादीवर बसतांच मंत्र्यानें विचार केला कीं राज्यांतली सुखशांति आतां लयास जाणार. म्हणून त्यानें मेधावंत गादीवर बसतांच आपल्या जागेचा राजीनामा दिला आणि रानांत एक आश्रम बांधून हरिभजन करीत राहूं लागला.

गुणपाल निघून मेधावंतनें आपला बाल-मित्र सुबुद्धि याला आपला मंत्री नेमलें. आतां त्याला चारही दिशा मोकळ्या भासूं लागल्या. राजा व मंत्री दोघे मिळून जें कांहीं काम करीत तें पाहून सर्व हंसत. त्यांच्या मूर्खपणाची ते समोर नाहीं, पण पाठीमागून चेष्टा करीत.

एकदां मेधावंत घरीं आला तेव्हां त्याची बायको संदेहवदना एका शंकेचें समाधान करून घेण्यासाठीं पतीकडे आली. तिनें विचारलें—"मूर्खाचीं लक्षणें काय? दरबारांत मधून मधून 'मूर्ख' 'मूर्ख' असें म्हणतांना मी अनेकदां ऐकलें. म्हणून विचारतें."

"मी देखील 'मूर्ख' शब्द पुष्कळदां ऐकला आहे. पण मूर्ख कसा असतो

हें मी नाहीं कधीं पाहिलें. ही गोष्ट सुबुद्धीला विचार, तो सांगेल." मेधावंत म्हणाला.

दुसऱ्या दिवशीं दरबारांत सुबुद्धीला पाहतांच मेधावंताला बायकोनें विचारलेला प्रश्न आठवला. त्यानें तो सुबुद्धीला विचारला. म्हणाला–"महामंत्री! मूर्ख कोणाला हो म्हणतात व ते कसे असतात?"

"महाराज! मी देखील 'मूर्ख' हा शब्द पुष्कळदां ऐकला आहे. मला चांगला आठवतो. परंतु तो असतो कसा हें मी नाहीं पाहिलें." सुबुद्धि म्हणाला.

"ठीक! तरमग मी तुला एका आठवड्याचा अवधी देतों. या अवधींत पांच मूर्खांना कोठून तरी धरून घेऊन ये. ते असतात कसे हें आम्हांला पहावयाचें आहे. या अवधींत जर का तूं पांच मूर्खांना घेऊन आला नाहींस तर तुझें डोकें उडवीन व आपल्या सिंहद्वाराला टांगून ठेवीन." मेधावंत म्हणाला.

तें ऐकून सुबुद्धि घाबरला. कारण मूर्ख कोणाला म्हणतात व मूर्ख कसे असतात हें त्याला माहीत नव्हतें. जुना मंत्री गुणपाल असता तर तो एका मिनिटांत हें काम पुरें करून दाखवूं शकला असता.

गुणपालाची आठवण होतांच सुबुद्धीच्या जिवांत जीव आला. ऊन कडक पडलें होतें तरी त्याची पर्वा न करतां तो गुणपालला भेटायला रानांत त्याच्या आश्रमाकडे निघाला. त्यानें गुणपालाला भेटून घडलेला सर्व वृत्तांत सांगितला आणि म्हणाला–"पांच मूर्खांना हुडकून काढण्याचें काम तुम्हांलाच करावें लागेल. नाहींतर राजा माझें डोकें उडवील." तो त्याच्या पायां पडला व विनवण्या करूं लागला.

काांहीं हरकत नाहीं बाळ! मी स्वतः तुझ्याबरोबर राजधानींत येतों. आपल्याला वाटेंतच पाहिजेत ते पांच मूर्ख भेटतील. असें सांगून गुणपाल सुबुद्धीबरोबर राजधानींत जाण्यास निघाला. ते एका गांवीं पोंचले तेव्हां त्यांना एक घर एका बाजूनें जळत असलेलें दिसलें. घरमालक दहा पांच जणांना मदतीला बोलावून आग विझवण्याचें काम करण्याऐवजीं तो आगींत तेल ओतीत होता."

गुणपालनें त्याला विचारलें–"काय रे बाबा! घराला आग लागली असतां ती विझवण्याऐवजीं तूं दुसऱ्या बाजूनें तेल ओतूं लागला आहेस, याचा काय अर्थ मला नाहीं कळला!"

"तुम्हांला एवढें देखील कळूं नये या गोष्टीचें मला आश्चर्य वाटत आहे. "उष्ण उष्णेन शीतलम्" ही म्हण माहीत नाहीं वाटतें तुम्हांला. आगींत आग ओतली तर आग शांत होईल." घर मालक म्हणाला.

"आम्ही राजधानींत जात आहोत. येतोस का आमच्या बरोबर? तुला राजाकडून इनाम देवविणार आहें." गुणपाल म्हणाला.

घर मालकानें होकार दिला व त्यांच्याबरोबर राजधानींत जाण्यास निघाला.

तिथे आणखी पुढें गेले व एका गांवीं येऊन पोंचले. तेथें एक मनुष्य आपल्या घरापासून कांहीं अंतरावर असलेल्या विहिरीचें पाणी काढून आणून आपल्या विहिरींत आणून ओतीत होता. कदाचित अशा तऱ्हेनें आपली विहीर पाण्यानें तुडुंब भरावी असा त्याचा विचार असावा.

गुणपालनें त्याला त्याचें कारण विचारलें तेव्हां तो म्हणाला–"काय करावें, तुम्हीच सांगा! या उन्हाळ्यांत आमची विहीर आटून गेली आहे. माझी बायको आळशी आहे. पाणी काढायला ती बाहेर दूर कोठें जायला तयार नाहीं. मग मी तरी काय करूं? तिला याच विहिरीचें पाणी काढतां यावें म्हणून मी दूरच्या विहिरीचें पाणी काढून आणून या विहिरींत ओतीत आहें."

"आम्ही राजाच्या राजधानीला चाललों आहों. येतोस का आमच्या बरोबर? राजा तुला मोठें बक्षिस देईल." गुणपाल म्हणाला.

तो मनुष्यदेखील त्यांच्याबरोबर जायला तयार झाला व निघाला पण. ते राजधानी-जवळ पोंचूं लागलें तेव्हां सुबुद्धीनें गुण-पालाला विचारलें–"आपण फक्त दोघांच मूर्खांना घेऊन जात आहों. राजानें पांच मूर्खांना आणायला सांगितलें होतें?"

इतक्या मोठ्या राजधानींत मूर्खांना काय दुष्काळ? बाकी आपल्याला तेथेंच मिळतील. पांच मूर्ख दाखवून देण्याची जबाबदारी माझ्या शिरावर!" गुणपाल म्हणाला.

दोघां मूर्खांना बरोबर घेऊन गुणपाल व सुबुद्धि दरबारांत पोंचले.

सुबुद्धीला पाहून मेघावंत राजानें त्याला विचारलें–"अरे इतका लवकर आलास परत? पांच मूर्खांना घेऊन यायला मी सांगितलें होतें, पण तूं तर तिघांनाच घेऊन आला आहेस? अरे, हे तर जुने मंत्री दिसत आहेत! हे देखील मूर्ख आहेत का?" सर्व दरबारी हंसूं लागले. सुबुद्धि घाबरून म्हणाला–"महाराज, मी यांच्या मदतीनें दोघां मूर्खांना हुडकून घेऊन आलों आहें."

"आणखी तीन मूर्ख आले नाहींत तर त्याबद्दल यांची मान छाटून टाकावी म्हणतोस?" मेधावंतनें रागाच्या भरांत विचारलें.

"महाराज आपण पांच मूर्ख पाहणार आहांत तर मी दाखवितों. पहिल्यानें या दोघांचा मूर्खपणा तर ऐकाल?" असें सांगून त्यानें घराला आग लावणाऱ्या व विहिरींत पाणी ओतणाऱ्या मूर्खांचें वर्णन करून सांगितलें.

तो त्या मूर्खांचें वर्णन करीत असतां दरबारी टाळ्या वाजवून त्यानें वर्णलेले मूर्ख खरोखरच मूर्ख आहेत या गोष्टीला दुजोरा देत होते.

मेधावंतला तें सर्व कळलें नाहीं. तो गुणपालाला म्हणाला–"बरें तें असूं दे! यांची गोष्ट सोड! इतर तिघांचें काय? लवकर बोल!"

"त्या तिघांची ओळख आपल्याला आहेच महाराज! आपण म्हणालांत कीं पांच मूर्खांना धरून आण. पण सुबुद्धि स्वत: मूर्ख कोण हें सांगू शकला नाहीं व हुडकून आणूं शकला नाहीं. माझी मदद मागणारा आपला हा महामंत्री मूर्खच आहे. आपली राणी पण तशीच एक मूर्ख आहे. कारण मूर्ख कसा असतो हें तिनें विचारलें. तिनें विचारल्यावर ज्यानें आपल्या महामंत्र्याला मूर्खांस ओळखून शोधून आणायला सांगितलें आणि एवढेंच नव्हें तर शोधून आणून दाखविलें नाहींस तर मान उडवीन अशी धमकी दिली, त्याच्याहून मूर्ख आणखी कोण असणार?" गुणपाल म्हणाला.

तो प्रत्येक मूर्खाचें वर्णन अशा तऱ्हेनें करीत असतां सर्व दरबारी टाळ्या वाजवून त्याला दुजोरा देत होते. शेवटीं त्यांनीं गुणपालचा जयजयकार केला. मेघावंतला गुणपालनें त्याला देखील मूर्ख ठरविल्याबद्दल अर्थातच राग आला. पण दरबाऱ्यांनीं त्याच्याबरोबर त्याच्या मंत्र्याला व राणीला देखील मूर्ख ठरविल्याबद्दल राग आवरून म्हणाला—"तुम्ही म्हणालांत त्यांत कांहीं सत्याचा अंश आहे खरा! मला वाटतें कीं तुम्ही पुन्हां माझें मंत्रीपद घ्यावें व पूर्वीप्रमाणें राज्य कारभार चालवावा.

"मी वानप्रस्थाश्रम घेतला आहे. मी काय मंत्रीत्व करणार? मूर्ख कोण कोण आहे याचा शोध करण्यापेक्षां मूर्खपणा कशांत आहे हें शिकून घ्या! प्रजेला सुखी करणें हें राजाचें कर्तव्य आहे. तें कर्तव्य समजून तुम्ही काम केलेंत कीं पुरें!" असें सांगून गुणपाल आपल्या आश्रमांत निघून गेला.

परोपकारी गोपाळ

एकदां गोपाळ ज्या गांवीं रहात असे त्या गांवीं मुलांच्या आजाराची एक सांथ पसरली. दोन दिवस मुलें कांहीं खात नव्हतीं कीं खेळत नव्हतीं. अगदीं दमून गेल्यासारखीं पडून रहात. नंतर तीन दिवस तापानें आजारी पडत व त्याच आजरांत त्यांचें प्राणोत्क्रमण होई.

त्या आजाराची चिकित्सा करणारा डॉक्टर वैद्य त्या गांवीं एक देखील नव्हता. दहा मैलावर शिबपुर येथें चक्रवैद्य नांवाच्या एका वैद्याला त्या आजाराची माहिती होती व त्या आजारावर औषध पण माहीत होतें. पण त्या वैद्याला इतक्या दुरून आणायला खर्च करण्याची शक्ति गांवकऱ्यांत नव्हती. गरीब लोक आजारी मुलाला उचलून घेऊन त्या गांवीं जात. मुलाला पाहाल्याशिवाय वैद्य औषध द्यायला तयार नव्हता. ताप सुरू होण्यापूर्वींच औषध मिळालें तर रोगी वांचणें शक्य होतें. ताप आल्यावर रोगी वांचणें अशक्य होतें.

एके दिवशीं गोपाळच्या मुलालाच तापाचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. गोपाळच्या बायकोनें नवऱ्याला लगेच त्याला चक्रवैद्याकडे घेऊन जायला सांगितलें. परंतु त्या वेळीं गोपाळकडे गाडी नव्हती. कारण आणखी कोणाचा तरी मुलगा आजारी होता व गोपाळनें त्याला आपली गाडी मुलाला घेऊन जायला दिली होती. म्हणून गोपाळनें वैद्याला बोलावून मुलाला दाखविण्याचें ठरविलें.

इतक्यांत शेजारच्या सोमेश्वर नांवाच्या ब्राह्मणानें त्याच्या मुलाला तापाचीं चिन्हें दिसूं

[श्री मा. गो. मोरे

लागल्याचें येऊन सांगितलें. त्यानें येऊन गाडी देतां का म्हणून गोपाळला विचारलें.

गोपाळ म्हणाला—"माझ्यासमोर पण तोच प्रश्न आहे. तर मग चला, आपण दोघे जाऊन वैद्याला बोलावून घेऊं या." सोमेश्वर म्हणाला.

गोपाळला आनंद झाला कीं बरोबर जायला एक सोबत मिळाली. दोघे शिवपुरला निघाले. कांहीं अंतर चालून गेल्यावर सामेश्वर म्हणाला—"सरळ वाटेनें गेलों तर दहा मैल चालावें लागेल, मधल्या वाटेनें दोन मैल कमी चालावें लागेल."

"चला तर मधल्याच वाटेनें!" गोपाळ म्हणाला.

इतक्यांत एक घोड्याची गाडी त्यांच्या जवळून पुढें गेली. एक तरुण गृहस्थ ती गाडी चालवीत होता. एक बाई होती गाडींत. गाडी थोडी पुढें गेली व थांबली. गाडींतली बाई मोठ्यानें ओरडूं लागली—"थांबा! वांचवा!" तो एक निर्जन प्रदेश होता. तो आवाज ऐकून गोपाळ धांवत पुढें गेला. सोमेश्वरला तें आवडलें नाहीं. गोपाळनें जवळ जाऊन पाहिलें तेव्हां तो गाडी हांकणारा तरुण वांकून बसला होता व 'पाणी' 'पाणी' म्हणून म्हणत होता.

"ह्यांना एकाएकीं काय झालें कोण जाणें? निघतांना जेवलों होतों. कांहीं पोटांत गेले कीं काय हें नाहीं आतां माहीत. पोटांत दुखतें आहे त्यांच्या. एवढेंच नव्हें, स्वतः गाडी घेऊन जातों असें सांगून नोकराला बरोबर घेतलें नाहीं. तो असता तर तांब्या भरून पाणी घेऊन आला असता. तुम्ही आणून देतां का तांब्याभर पाणी?" असें विचारीत तिनें पाण्याचा तांब्या काढून पुढें केला व म्हणाली—"फार कृपा होईल आपली!"

सोमेश्वर तोंपर्यंत जवळ येऊन पोंचला होता. म्हणाला—"आम्हांला लवकर जायचें आहे." पण गोपाळनें त्याच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष केलें व तांब्या घेऊन पाणी आणायला निघाला.

"हेंच तर तुझें मला आवडत नाहीं." सोमेश्वर म्हणाला आणि मधल्या वाटेनें निघून गेला. गोपाळ पाणी घेऊन आला. पाणी प्याल्यावर गाडी हांकणाऱ्याला हलकें वाटलें. पण पोटांत दुखणें पूर्णपणें बंद झालें नव्हतें. तो म्हणाला—"गाडी पुढें हांकून नेणें मला तरी आतां शक्य नाहीं." तो शिवपुरच्या जमीनदाराचा मुलगा होता. तो बायकोला माहेरून बोलावून घेऊन आला होता.

"तुम्ही बसा आरामानें, मी चालवतों गाडी. तुम्हांला घरीं पोंचवून मग मी जाईन आपलें काम पहायला." गोपाळ म्हणाला.

"तुमच्या कामांत तर विघ्न येणार नाहीं ना." जमीनदाराच्या मुलानें विचारलें.

"मी शिवपूरलाच चक्रवैद्यांच्या घरीं चाललों आहें. माझ्या मुलाची तब्येत एकाएकीं बिघडली आहे." गोपाळ म्हणाला.

"आम्ही तरी शिवपूरलाच जात आहोंत." तो म्हणाला. गोपाळ गाडींत बसून गाडी हांकूं लागला व शिवपूरला लवकर पोंचला. जमीनदाराचा मुलगा व त्याची बायको गाडींतून उतरले व नोकराला सांगितलें, यांना चक्रवैद्यांकडे घेऊन जा. वैद्यबुवांना यांच्या गांवीं घेऊन जा व त्यांचें काम संपलें म्हणजे वैद्यबुवांना घरी पोंचव.

अर्थातच मोपाळ त्याच गाडींतून वैद्य-बुवांच्या घरीं गेला. जमीनदाराची गाडी दारासमोर उभी पाहून वैद्यबुवा धांवत आले. गोपाळनें येण्याचें कारण सांगतांच इतर

रोग्यांना थांबायला सांगून गोपाळच्या बरोबर ते निघाले. वैद्यबुवा निघून गेल्या सोमेश्वर येऊन पोंचला. दमून भागून आला होता बिचारा. वैद्यबुवा घरीं नाहींत व गाडींत बसून कोठें तरी गेले आहेत हें ऐकून अगदीं हताश झाला बिचारा. पण काय करणार वाट पहात बसला.

तिकडे वैद्यबुवा गोपाळच्या घरीं पोंचले. त्याच्या मुलाला पाहून औषध दिलें. पथ्य-पाणी सांगितलें. नंतर गोपाळ वैद्यबुवांना सोमेश्वरच्या घरीं बोलावून घेऊन गेला. त्याच्या मुलाला पाहून त्याला औषध देवविलें. वैद्यबुवांना जी फी द्यायची होती ती दोघांच्या तर्फे गोपाळनें दिली.

वैद्यबुवा आपल्या गांवीं परत गेले व त्यांनीं जमीनदाराची गाडी परत पाठवून दिली. सोमेश्वरनें त्याचा मुलगा आजारी असल्याचें वैद्यबुवांना सांगितलें. तेव्हां वैद्यबुवा म्हणाले—“अहो, मी तुमच्याच गांवाला जाऊन आलों आहें. गोपाळरावांच्या मुलाला व तुमच्या मुलाला पाहून त्यांना औषध वगैरे देऊन हा येतों आहें, पहा!”

सोमेश्वरनें विचार केला, गोपाळ दुसऱ्याच्या मदतीला धांवला व देव त्याच्या मदतीला धांवला. त्यानें आपल्या मुला-बरोबर माझ्या मुलाला पण दाखवून माझ्या-वर किती उपकार केले? मी मात्र स्वतःच्या स्वार्थासमोर दुसऱ्याचें दुःख ओळखूं शकलों नाहीं. गोपाळ हा मनुष्य नसून देव पुरुष आहे. ‘आपणासारीखे करिती तत्काळ’, असे लोक कांहीं मोजकेच या जगांत असतात. तुकारामांनीं उगीच का सांगितलें आहे कीं “तोचि साधू ओळखावा, देव तेथेंची जाणावा!”

योग्यतेची परीक्षा

माळव्याचा राजा योग्य अधिकारी निर-निराळ्या कामावर नेमण्यासाठीं दर वर्षी परीक्षा घेत असे. अनेक तरुण उमेदवार राजाकडे येत. राजा त्यांना मंत्री सेनापती किंवा कोशाध्यक्ष यांच्या हातांखालीं कांहीं दिवस कामाला ठेवी. वरिष्ठ अधिकारी निरनिराळ्या प्रकारें त्यांची परीक्षा घेत व योग्यतेची परीक्षा झाल्यावर त्यांना त्यांच्या योग्यतेनुरूप कामावर नेमी.

एकदां राजाकडे दोन तरुण परीक्षा देण्यासाठीं आले. त्यांचीं नांवें विजय व विमल अशीं होतीं. तर्कशास्त्र व नीतिशास्त्र दोन्हीं विषयांचा त्यांनीं अभ्यास केला होता. युक्ति व लौकिक ज्ञान कोणाचें किती आहे हें पाहण्या साठीं मंत्र्यानें त्यांची परीक्षा घेण्याचें ठरविलें.

त्यानें विजय व विमल यांना एकेक टोपलें दिलें आणि गांवांचीं नांवें सांगून त्या त्या गांवीं जाऊन तें टोपलें त्या गांवच्या एका विशिष्ट व्यक्तीकडे पोंचविण्याचें काम दिलें. त्यानें त्यांना हें देखील बजावून सांगितलें कीं पावती लिहून घेऊन यावी.

विमल मंत्र्यानें सांगितलेल्या गांवीं निघाला. पोटांत कावळे कोकलूं लागले. सुदैवानें त्याला रस्त्याच्या बाजूला एक बावडी दिसली. तो त्या बावडींत उतरला. थंडगार पाणी पिऊन हात पाय स्वच्छ धुतले व एका झाडाखालीं विश्रांतीसाठीं येऊन बसला. विचार करूं लागला कीं खायला काय व कोठें मिळणार?

त्याच वेळीं त्याला त्याच वाटेनें जाणारा एक गांवकरी भेटला. त्यानें त्याला तो

सौ. शारदा राजवाडे

जाणार होता त्या विशिष्ट गांवाचें नांव विचारून तें गांव आणखी किती पुढें आहे हें विचारलें. तेव्हां तो म्हणाला–"गांव पुष्कळ पुढें आहे. निदान तीन चार तास तरी चालत जावें लागेल. जवळपास दुसरें एखादें गांव आहे का विचारतां तो म्हणाला–"नाहीं!"

विमलला मंत्र्यावर राग आला. इतक्या दूर जायला त्यानें सांगितलें आणि वाटेंत खाण्यापिण्याची कांहींच व्यवस्था कशी काय केली नाहीं! तितक्यांत त्याला आठवलें कीं टोपल्यांत असेल कांहीं तरी खायला ठेवलेलें. त्यानें टोपल्यावरचें झांकण काढून पाहिलें. त्यांत त्याला मोतीचुराचे लाडू दिसले. त्यांवर एक चिट्ठी दिसली. "पन्नास लाडू आहेत. पोंचल्याची पावती पाठवावी."

विमलनें असें समजून कीं कदाचित ते जास्त असतील मोजून पाहिले. बरोबर पन्नासच होते.

पुढें जें होईल तें पाहून घेऊं. मी चार पांच लाडू खालेंच तर अपराधाबद्दल मंत्री मान तर उडविणार नाहींच असा एक विचार त्याच्या मनांत आला.

पांच लाडू खाऊन त्यानें आपली भूक मिटविली व निघाला आणि संध्याकाळच्या सुमारास त्या गांवीं येऊन पोंचला. ज्याच्याकडे ती टोपली पोंचती करावयाची होती त्याच्याकडे पोंचवून दुसऱ्या दिवशीं पावती घेऊन तो परत निघाला. पावतींत ४५ लाडू पोंचल्याचें लिहिलें होतें.

विजय देखील विमल प्रमाणेंच दुपारपर्यंत चालत राहाला. अर्थातच त्याला देखील भूक लागली. त्या गांवीं पोंचेपर्यंत संध्याकाळ होणार हें कळल्यावर तर भूक जास्तच वाढली. मंत्र्यानें बरोबर खाण्यापिण्यासाठीं देऊन ठेवलेलें नाहीं. हा देखील परीक्षेचाच एक भाग असावा असा त्यानें विचार केला.

त्यानें देखील विमल प्रमाणेंच टोपलें उघडून पाहिलें. त्यांत त्याला देखील मोतीचुराचेच लाडू ठेवलेले दिसले. बरोबर पन्नास आहेत. पोंचल्यावर पोंच कळवावी अशा मजकुराची एक चिट्ठी लाडवावर ठेवलेली होती. त्यानें देखील लाडू मोजून पाहिले. बरोबर पन्नास होते. एक देखील जास्त किंवा कमी नव्हता.

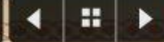
त्यानें सर्व लाडू उचलून बाजूला ठेवले व खालीं तळाला लाडवांचा चुरा होता तोच उचलून खाल्ला. तो पुरला नाहीं तेव्हां दोन तीन लाडवांच्या कळ्या वरच्यावर काढून घेऊन ते लाडू खालीं तळाला ठेवले व बाकीचे लाडू वर रचून ठेवले. लाडवाचा चुरा खाऊन तो एका तळ्यावर पाणी प्याला आणि पुढें निघाला.

त्याला ज्या गांवीं जायचें होतें त्या गांवीं पोंचला व टोपलें पोंचतें करून पावती लिहून घेऊन आला. त्यानें आणलेल्या पावतींत पन्नास लाडू पोंचल्याचें लिहिलें होतें. पण विमलनें आणलेल्या पावतींत ४५ लाडू पोंचल्याचें लिहिलें होतें.

"पांच लाडू कमी कां झालें!" मंत्र्यानें त्याला विचारलें. तेव्हां विमल म्हणाला–"वाटेंत मला भूक लागली व भत्ता समजून मी पांच लाडू खाले." विमल म्हणाला.

"बरोबर! भत्ता घेणें ही कांहीं चूक नाहीं." मंत्री म्हणाला. पण विजयनें आणलेल्या पावतींत पन्नास लाडू पोंचल्याचें वाचून त्याला जास्त आनंद झाला. तूं खाण्यापिण्याची काय व्यवस्था केलीस हें त्यानें विजयला विचारलें नाहीं.

दोघांच्या लौकिक ज्ञानाची आणखी एक परीक्षा घेण्यासाठीं म्हणून त्यानें दोनें गाड्या मागविल्या व प्रत्येकींत एका पात्रांत राख ठेवून दोघांना निरनिराळ्या दोघां राजाकडे ती भेट म्हणून पोंचती करण्यास पाठविलें. दोघां राजांशीं आपल्या राजाचें सख्य आहे व तें वाढविण्यासाठींच ही भेट आहे हें देखील त्यानें निघतांना दोघांना समजावून सांगितलें.

विमल अंग देशास निघाला व विजय अवंतीला. विमल अंगदेशांत पोंचल्यावर राजाच्या दर्शनास गेला व माळवदेशाच्या राजानें पाठविलेली भेट समोर ठेवून राजाचा निरोप सांगितला.

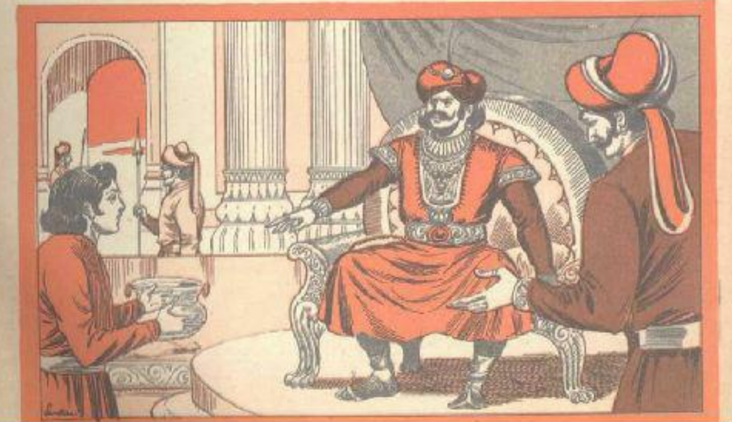
"पण आहे काय ह्या पात्रांत?" राजानें विचारलें.

"राख!" विमल म्हणाला.

"ह्याला दहा फटके मारून कैदेंत टाका!" राजानें आज्ञा केली.

पण राजाचा मंत्री सूज्ञ होता. त्यानें राजाला सल्ला दिला कीं माळव देशाचा मंत्री सूज्ञ आहे. त्यानें ही राख पाठविली असली तरी त्यांत कांहीं विशेष असलें पाहिजे. तो आपल्या सूज्ञपणाची परीक्षा घेत नसेल कशावरून? तेव्हां याला हेंच पात्र देऊन परत पाठवावें. राजाला तो सल्ला पसंत पडला. मंत्र्यानें तें पात्र विमलला परत देत, "आम्ही ही भेट परत करीत आहों!" असा राजाचा निरोप सांगायला सांगितलें. विमलनें विचार केला, सुटलों! माळव राज्यांत परत गेल्यावर त्याला कळलें कीं ती त्याच्या व्यवहारकौशल्याची परीक्षा होती व त्या परीक्षेंत तो अयशस्वी झाला आहे.

परंतु विजयनें पहिल्यापासूनच काय बोलावयाचें हें मनाशीं ठरवून घेतलें होतें. तो अवंतीला पोंचला व राजाच्या दरबारांत जाऊन राजाला नमस्कार करून राखेचें पात्र

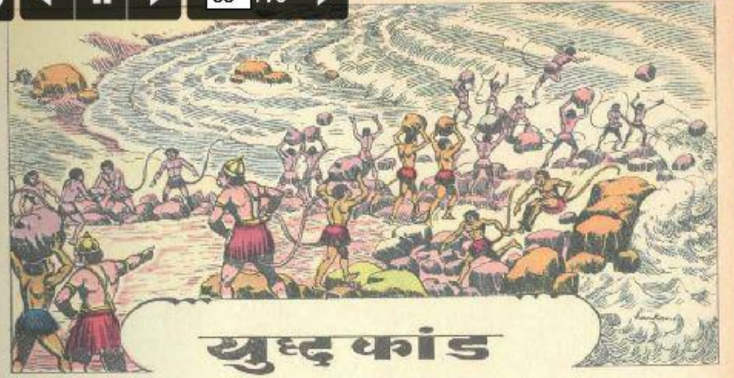
राजासमोर ठेवीत म्हणाला—"महाराज! मी मालव देशाच्या राजाचा दूत म्हणून आलों आहें. आमचे महाराज व मंत्री दोघांनीं त्यांच्या वतीनें अभिवादन करून ही भेट सादर करण्यास आज्ञा केली आहे. महाराजांनीं नुकताच एक ब्रह्मयज्ञ केला व स्वत: बरोबर आपणांसहि या पुण्य कार्यांत समभागी होता यावें म्हणून हें भस्म आपणांकडे पाठविलें आहे. सर्व भूत प्रेत बाधा नष्ट होऊन आपणांस स्वास्थ्य आणि ऐश्वर्य दोन्हींचा लाभ होईल."

तें ऐकून अवंतीचा राजा प्रसन्न झाला व त्यानें तें "भस्म-पात्र" अंत:पुरांत महाराणीकडे पाठविलें. विजयला सर्व प्रकारें राजकीय सन्मान मिळाला व तो परत मालव देशास जाण्यास निघाला तेव्हां अवंतीच्या मंत्र्यानें मालवदेशाचा राजा व मंत्री दोघांना भेट म्हणून उपहार पाठविले.

विमल परत आल्यावर मंत्र्याला म्हणाला—"राजाच्या पदरीं नोकरी करणें म्हणजे मानेवर टांगलेली तलवार आहे. त्यापेक्षां मी पोटापाण्याची दुसरी व्यवस्था करीन." असें सांगून निघून गेला होता. पण विजयनें परत आल्यावर अवंतीच्या राजानें मालवदेशाच्या राजासाठीं व मंत्र्यासाठीं म्हणून पाठविलेली भेट समोर ठेवून अवंतीच्या राजानें पाठविलेला संदेश सादर केला. म्हणाला—"अवंतीच्या महाराजांनीं दोन्हीं राज्यांत अशा प्रकारें स्थापन झालेलें सख्य वाढत राहो असें आपणांस निवेदन करण्यास सांगितलें आहे."

विजयनें दाखविलेलें चातुर्य पाहून मंत्र्यानें त्याला आपला मुख्य सल्लागार म्हणून नेमलें.

युध्द कांड

सुग्रीव कुंभकर्णाचा कान कापून उड्डाण करून रामाकडे येऊन पोंचला. कुंभकर्णाचें पर्वतासारखें भव्य शरीर रक्तानें माखून निघालें. नंतर रणांगणावर जाते वेळीं आपल्या हातांत कांहीं शस्त्र वगैरे नाहीं या गोष्टीचें त्याला भान आलें. पण त्यानें वाटेंत एक मोठें मुदगल उचलून घेतलें. जो कोणी मनुष्य किंवा पदार्थ समोर दिसला तो त्यानें गिळून टाकला. त्या वेळीं तो खात आहे तो वानर आहे कीं राक्षस हें देखील त्याला कळलें नाहीं. वानर त्याच्या हातांतून निसटून पळूं लागल्यावर कुंभकर्ण त्यांच्या पाठी मार्गें धांवला व त्यानें सहस्रावधि वानर खाऊन टाकले. ते पाहून लक्ष्मणानें कुंभकर्णावर बाण वृष्टि केली. पण कुंभकर्णाला त्याची फिकीर नव्हती. तो वानरांना खात पुढें येत होता.

रामानें एक अस्त्र कुंभकर्णावर सोडलें. तें कुंभकर्णाच्या छातींत लागलें. त्याचा परिणाम असा झाला कीं कुंभकर्णाच्या तोंडांतून अग्निज्वाळा येऊं लागल्या व तो धाडदिशी जमिनीवर पडला.

कुंभकर्ण उठून कदाचित उभा राहील असा विचार करून त्याला उठतां येऊं नये म्हणून लक्ष्मणानें वानरांना त्याच्यावर चढून बसायला सांगितलें. परंतु कुंभकर्णानें त्या

वानरांना कीडमुंगी झाडून टाकावी अशा तऱ्हेनें झाडून टाकलें. राम कुंभकर्ण पडला होता तेथें आला. कुंभकर्ण उठून पर्वतासारखा झुलत रामाजवळ येऊन उभा राहिला. राम कुंभकर्णाला म्हणाला—"कुंभकर्णा! भिऊं नकोस! तूं इंद्राला जिंकलें होतेंस. मी इंद्र नाहीं. राम आहें. मी एका क्षणांत तुझा शेवट करतों."

"मी तरी विराध आहें असें वाटलें का तुला? मी कबंध पण नाहीं. खर नाहीं, वाली नाहीं कीं, मारीच पण नाहीं. कुंभकर्ण आहें. पाहूं दे तरी तुझा पराक्रम. नंतर मी तुला खाऊन टाकीन." कुंभकर्ण म्हणाला.

रामाच्या बाणवृष्टीचा परिणाम कुंभकर्णावर पडला नाहीं. ज्या बाणानें रामानें वालीचा वध केला होता तो बाण देखील निरुपयोगी ठरला. तो मुदगल इतक्या वेगानें फिरवीत होता कीं रामाचे बाण त्यामुळें मध्येंच पडून जात.

तेव्हां रामानें कुंभकर्णावर वायव्यास्त्राचा प्रयोग केला. वायव्यास्त्रानें कुंभकर्णाचा तो हातच तोडून टाकला. कुंभकर्ण जोरानें ओरडला. त्याचा हात जमिनीवर पडला तेव्हां सहस्रावधि वानर त्याच्याखालीं चिरडून मेले.

एक हात तुटला तरी कुंभकर्णानें माघार घेतली नाहीं. दुसऱ्या हातानें एक झाड उपटून तो रामाला मारण्यासाठीं धांवला. रामानें ऐंद्रास्त्राचा प्रयोग करून तो हात देखील तोडून टाकला. नंतर रामानें दोन अर्धचंद्र बाण सोडून कुंभकर्णाचे दोन्ही पाय कापून टाकले. कुंभकर्ण जमिनीवर पडला तेव्हां एक पर्वत आदळावा अशी जमीन हादरली. त्याचें तोंड म्हणजे एक गुहाच. तो कांहीं बडबडत ओरडत होता.

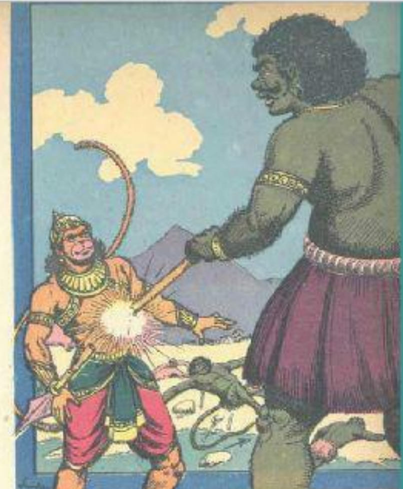
त्याचा आवाज इतका भयंकर होता कीं बाण सोडून त्याचें तोंड बंद करावें लागलें रामाला. कुंभकर्ण बेशुद्ध होऊन पडला असतां रामानें एक दिव्य अस्त्र सोडून कुंभकर्णाचें डोकें उडविलें.

महाबली कुंभकर्णाचा आशा तऱ्हेनें वध झालेला पाहून राक्षसांच्या छावणींत खळबळ उडून गेली. वानर आनंदानें किल-काऱ्या मारूं लागले. रावणाला कुंभकर्णाच्या वधाची बातमी कळल्यावर प्रथम तो बेशुद्धच होऊन पडला. शुद्धी आल्यावर भ्रातृविरहानें तो फार दुःखी झाला.

भावाचा वध झाल्यामुळें शोक करीत बसलेल्या रावणाचें सांत्वन करून व त्याला धीर देऊन त्रिशुर, अतिकाम, देवांतक, नरांतक, महोदर, महापार्श्व नांवाचे सहा राक्षस वीर युद्ध करण्यास निघाले.

पुन्हां वानर व राक्षस यांचें घोर युद्ध सुरू झालें. नरांतक वानर सैन्यांत शिरला आणि आपल्या भाल्यानें सहस्रावधि वानरांचा संहार करूं लागला. तेव्हां सुग्रीवानें अंगदाला त्याच्याशीं युद्ध करण्यास पाठविलें.

अंगद नरांतकाला म्हणाला—"सामान्य वानरांना ठार करण्यासाठीं ह्या भाल्याचा

कां प्रयोग करीत आहेस. माझ्यावर करून कां नाहीं पहात?"

नरांतकानें लगेच अंगदाच्या छातींत तो भाला मारला. पण तो भाला तुटून गेला. अंगदानें नरांतकाच्या घोड्यांना स्वतःच्या हातानें फिरविलें तेव्हां त्यांचीं डोकीं तुटून गेलीं. तेव्हां मात्र नरांतकाला राग आला. त्यानें एक मुष्टिप्रहार अंगदच्या डोक्यावर केला. तेव्हां अंगदाला एक जबर जखम लागली व रक्त वाहूं लागलें.

"अस्सं! इतकी शक्ति आहे तर तुझ्या अंगांत." असें म्हणत अंगदानें एक

मुष्टिप्रहार नरांतकाच्या छातींत केला. तो रक्त ओकूं लागला व क्षणभरानें मरून पडला.

तें पाहून महोदर, देवांतक व त्रिशुर या तिघां राक्षसांनीं अंगदावर एकदम हल्ला केला. त्या तिघांशीं एकटा अंगद युद्ध करीत असतां हनुमान व नीलवानर त्याच्या मदतीला धांवले. त्या युद्धांत हनुमानानें देवांतकाला त्याचें डोकें पिळवटून ठार केलें व नील वानरानें महोदरला ठार केलें.

मारुतीनें त्रिशुराशीं बराच वेळ युद्ध केलें व त्याच्याच तलवारीनें त्याचा वध केला. नंतर महापार्श्व नांवाच्या एका राक्षसानें एक गदा घेऊन वानरांचा संहार सुरू केलेला पाहून ऋषभ नांवाच्या वानरानें त्याच्याशीं द्वंद्वयुद्ध सुरू केलें. त्याची गदा लागल्यामुळें तो जखमी झाला होता तरी त्यानें महापार्श्व राक्षसाच्याच गदेचा प्रहार करून महापार्श्वाचा वध केला. घाबरून जाऊन राक्षसवीर रणांगणावरून पळूं लागले.

राक्षस पळूं लागलेले पाहून अतिकाम नांवाच्या राक्षसाला फार राग आला. तो कुंभकर्णासारखाच महाबली होता. त्यानें वानरांचा संहार सुरू केला.

रामानें दुरून अतिकामाला पाहून चकित होऊन विभीषणाला विचारलें—"पर्वताकार महाबली हा राक्षसवीर कोण? त्याचें धनुष्य सुद्धां सामान्य दिसत नाहीं."

"हा रावणाचाच धन्यमालिनीपासून झालेला मुलगा आहे. याचें नांव अतिकाम. हा एक फिरता किल्लाच आहे. ब्रह्मदेवाची आराधना करून यानें देखील दिव्यास्त्रें मिळविली आहेत. याला वेळेवरच वाटेला लावलें नाहीं तर हा वानरांचा संहार करील." विभीषण म्हणाला.

कुमुद, द्विविद, मैंद, नील व शरभ नांवाच्या वानरांनीं त्याच्यावर हल्ला केला. त्यानें त्या सर्वांना लोखंडी पहारीनें बडवून काढण्याचा उपक्रम सुरू केला. नंतर तो राम उभा होता तेथें आला. आणि म्हणाला—"सामान्य लोकांशीं मी युद्ध करीत नाहीं. कोणी समर्थ असेल त्यानें माझ्याशीं युद्धाला यावें."

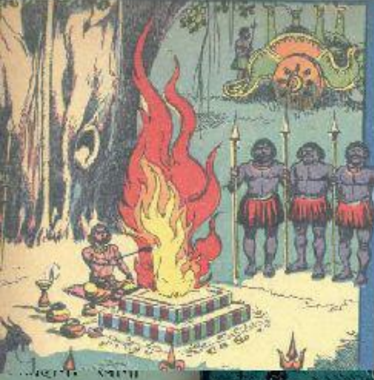
तें ऐकून लक्ष्मण पुढें सरसावला. त्याला अतिकाम म्हणाला—"लक्ष्मणा! तूं अजून लहान आहेस! माझ्याशीं तूं युद्ध करणार?" अतिकामानें गर्वोक्ति केली.

"या गप्पा सोड आणि पराक्रम असेल तर तो दाखव." लक्ष्मण म्हणाला.

दोघांचें धनुर्युद्ध सुरू झालें. दोघांनीं परस्परांवर बाणवृष्टि सुरू झाली. परस्परांच्या अस्त्रांचा संहार केला. अतिकामानें अभेद्य कवच धारण केलें होतें म्हणून लक्ष्मणाच्या बाणांचा त्याच्यावर कांहीं परिणाम झाला नाहीं. तें पाहून लक्ष्मणानें ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला आणि अतिकामाचा शिरच्छेद केला.

सहाचे सहा राक्षसवीर ठार झाल्याचें वर्तमान ऐकून रावण घाबरला. तेव्हां इंद्रजित पुढें आला व आपल्या बापाला नमस्कार करून म्हणाला—"इंद्रजित जिवंत

आणि एका काळ्या बकरीचा बळि दिला. धुराशिवाय अग्नि प्रज्वलित झाला व जय मिळणार याची जणुं कांहीं सूचना झाली.

नंतर इंद्रजितानें ब्रह्मास्त्राचा जप करून रथ, धनुष्य इत्यादि मंत्रविले. सर्व निघून गेल्यावर इंद्रजित आपला रथ व सारथी यांच्या सह आकाशांत अंतर्धान पावला.

राक्षससैन्यानें अत्यंत उत्साहानें, त्यांनी

पर्यंत असें काळजी करण्याचें काय ण ? मी जातों व रामलक्ष्मणांचा करून येतों." रावणानें त्यांला र दिला.

उत्तमोत्तम खेचरें रथाला जुंपून इंद्रजित बसून रणांगणावर निघाला. इतर वीर हत्तीवर, घोड्यावर व इतर वाहनांत धनुष्य, तलवार, गदा वगैरे आयुधें करून इंद्रजिताबरोबर निघाले.

णांगणांत आपल्या रथाच्या चारी श पाहाऱ्यासाठीं राक्षसवीरांना उभे इंद्रजितानें एक होम आरंभिला.

जयजयकार करून वानरावर हल्ला केला. प्रमुख वानरवीर गंधमादन, नल, मैंद, गज, जांबवंत, सुग्रीव, ऋषभ, अंगद, द्विविद इत्यादि इंद्रजितानें सोडलेल्या बाणानें जखमी झाले. कांहीं मूर्छित होऊन पडले व असंख्य ठार झाले. इंद्रजित आकाशांत कोठें आहे हें वानरांना कळलें नाहीं.

इंद्रजितानें सोडलेले बाण रामालक्ष्मणांवर पण येऊन पडले. राम लक्ष्मणाला म्हणाला—"या इंद्रजिताशीं कसें युद्ध करावयाचें हेंच कळत नाहीं. कारण तो अदृश्य आहे. त्याच्या बाणवृष्टीखालीं सर्व वानर सैन्याची त्रेधा उडून गेली आहे. म्हणून आपण मूर्छित होऊन पडल्याचे सोंग करावें, म्हणजे इंद्रजिताला आनंद होईल व तो निघून जाईल!"

तसेंच झालें देखील. रामलक्ष्मण बेशुद्ध होऊन पडलेले पाहून इंद्रजिताच्या मनाचें समाधान झालें व तो आनंदानें लंकेला परतला.

रामलक्ष्मण मूर्छित झालेले पाहून वानर-सैन्यांत हाहाकार उडून गेला. सुग्रीव, नील, जांबवंत, अंगद इत्यादि वानर खरोखरच बेशुद्ध होऊन पडले होते.

रामलक्ष्मणांना बेशुद्ध स्थितींत पाहून घाबरून गेलेल्या वानरांना बिभीषण म्हणाला—"तुम्ही घाबरण्याचें कारण नाहीं. कारण रामलक्ष्मणांना मूर्छा आलेली नाहीं. मूर्छा आल्याचें तें सोंग करीत आहेत."

रात्रीं चांगला काळोख पडल्यावर हनुमान व बिभीषण कोण बेशुद्ध आहे, कोण झोंपला आहे, कोण मृतावस्थेंत आहे हें पाहण्यासाठीं एक दिवा घेऊन निघाले.

इंद्रजितानें त्या दिवशीं फक्त पांच घटकाच युद्ध केलें व तेवढ्या अवधींत सदुसष्ट कोटी वानरांचा संहार केला. बेशुद्ध होऊन पडलेल्यांत सुग्रीव, अंगद, नील, शरभ आदि प्रमुख होते. राम व बिभीषण जांबवंताला शोधूं लागले. सुदैवानें त्यांना वयोवृद्ध जांबवंत दिसला. दोघे त्याच्या

जवळ गेले. बिभीषणानें त्याच्या अंगाला स्पर्श करून तो जिवंत असल्याची खात्री करून घेतली व हळू विचारलें—"आजोबा, कसें काय वाटतें ?"

जांबवंत खोल आवाजांत म्हणाला—"कोण बिभीषण का ? मला दिसत नाहीं म्हणून विचारतों आहें. मारुती कोठें आहे ?"

"आजोबा तुम्ही सुग्रीव, अंगद, रामलक्ष्मण यांपैकीं एकाचीहि चवकशी केली नाहींत ?" बिभीषणानें विचारलें.

"मारुतीचीच चवकशी मी एवढी कां केली म्हणून विचारतोस ? ऐक तर

सांगतों. वानर सैन्याची कत्तल झाली तरी वानर जातीचें नांव राखणारा तो एकटाच आहे. तोच नसेल तर वानर सैन्य जिवंत राहालें काय किंवा न राहालें काय? सारखेंच! मारुती जिवंत असेपर्यंतच मला या जिवाचा मोह आहे." जांबवंत म्हणाला.

हनुमान हें सर्व ऐकत होता. त्यानें जांबवंताजवळ जाऊन त्याच्या पायांवर डोकें ठेवलें व अत्यंत प्रेमळ आवाजांत म्हणाला—"आजोबा! मी आपलें लेंकरूं!"

मारुतीचा आवाज ओळखून जांबवानाच्या जिवांत जीव आला. म्हणाला—"बाळा! जरा जवळ ये. या वानरांच्या रक्षणाचा भार आतां तुझ्यावर आहे. तुझ्याशिवाय इतर कोणालाहि तें साध्य नाहीं. तुला समुद्रापलीकडे हिमालय पर्वतापर्यंत जावें लागेल. हिमालय. पर्वताचीं ऋषभ व कैलाश नांवाचीं दोन उच्च शिखरें आहेत. त्या दोन्हींच्या मध्यभागीं उत्तमोत्तम औषधी वनस्पतींचा एक डोंगर आहे. त्या पर्वताच्या शिखरावर चार तेजस्वी औषधी वनस्पती आहेत. त्यांचीं नांवें अनुक्रमें विशल्यकरणी, संधानकरणी, मृतसंजीवनी व सौवर्णकरणी अशीं आहेत. ते वनस्पती हुडकून घेऊन लवकर ये." ते वनस्पती वेळेवर घेऊन आलास तर सर्व वानर पुन्हां जिवंत होतील.

लगेच हनुमान रात्रीच्या रात्रीं एका पर्वत शिखरावर चढला व आपलें शरीर वाढवून त्यानें एकदां गर्जन केलें. त्याची ती भयंकर गर्जना ऐकून राक्षसांच्या झोंपा मोडल्या व भीतीनें त्यांना कांपरें भरलें. नंतर हनुमानानें उड्डाण केलें.

रुक्मांगद चरित्र

फार प्राचीन काळीं रुक्मांगद नांवाचा एक धर्मपरायण व प्रजावत्सल राजा राज्य करीत असे. त्याच्या पट्टराणीचें नांव संध्यावली असें होतें. त्याला धर्मांगद नांवाचा एक मुलगा होता. रुक्मांगद विष्णुभक्त होता. एकादशी व्रत केल्यानें सर्व पापमुक्ति मिळते असा त्याचा विश्वास होता. त्यानें आज्ञा काढली कीं प्रत्येकानें एकादशी व्रत करावें. जो कोणी हें व्रत करणार नाहीं त्याला कडक शिक्षा करण्यांत येईल.

रुक्मांगदाची प्रजा एकादशी व्रत करूं लागली. नरक ओसाड पडला. यमाला काळजी पडली कीं त्याच्या अधिकारावर गदा येणार? तो चिंतामग्न होऊन बसला असतां नारदानें येऊन विचारलें—"यमा! तुला रे कसली काळजी?"

यम म्हणाला—"नारदा! यमलोकाची ही अवस्था तूं पाहतोसच आहेस. रुक्मांगदानें एकादशी व्रत करण्यासाठीं आज्ञा काढल्यापासून ब्रह्महत्येचें पाप करणारा देखील स्वर्गारोहण करीत आहे. चित्रगुप्तानें आपली लेखणी खालीं ठेवली आहे. कामच नाहीं, मग ही पदवी तरी कशाला? आतां ब्रह्मदेवाकडे जाऊन आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन मोकळा होतों!"

नारद यमाला आपले वडील ब्रह्मदेव यांच्याकडे घेऊन गेला. यम ब्रह्मदेवाच्या पायां पडला व म्हणाला—"ब्रह्मदेवा! माझें रक्षण कर! देवाधिदेवा! कोणाला माझें भय अगर भीति वाटत नाहींशी झाली आहे. घोर तपश्चर्या करूनदेखील जें पुण्य मिळत नाहीं तें फक्त एकादशी व्रत केल्यानें मिळत

आहे. मग माझी पर्वा कोण करणार? माझा राजीनामा स्वीकार करावा. हा माझा यमदंड व ह्या पापपुण्याच्या हिशोबाच्या वह्या. आजपावेतों या वह्यांत लिहिला गेलेला हिशोब खोडून टाकण्याची हिम्मत कोणी दाखविली नाहीं. पण हा रुक्मांगद कोठून जन्मला कोणास ठाऊक!" यम म्हणाला.

यमाचें बोलणें ऐकून ब्रह्मदेवाला मनस्वी राग आला. म्हणाला—"म्हणजे तुझ्या म्हणण्याचा अर्थ रुक्मांगदाच्या प्रजेनें एकादशी व्रत करूं नये? एकादशी हा स्वतः विष्णूचा आवडता दिवस आहे. आपलें नशीब समज, तूं चालू केलेली ही मोहीम पाहून हरिभक्तांनीं तुला ठार केलें नाहीं. मी तुला या बाबतींत कोणत्याहि प्रकारें मदत करावयास तयार नाहीं."

पण यम का माघार घेणार? म्हणाला—"आजोबा! तुमच्या पायांसमोर डोकें आपटून जीव देईन पण रिकाम्या हातांनीं परत फिरणार नाहीं. रुक्मांगदाचें राज्य असेपर्यंत मला कोणी विचारणार नाहीं. रुक्मांगदाचा व्रत भंग होईल असें कांहींतरी करा. तुम्ही एवढें केलेंत तर मी कधीं चकून देखील एकादशी व्रत करणाऱ्यांजवळ फिरकणार नाहीं."

ब्रह्मदेव कांहीं वेळ डोळे मिटून ध्यान मग्न झाला. त्यानें मोहिनी नांवाच्या एका अप्सरेची सृष्टि केली. ती हात जोडून ब्रह्मदेवासमोर उभी राहाली व विचारूं लागली—"आजोबा! आज्ञा करावी!"

ब्रह्मदेवानें मोहिनीला रुक्मांगदानें व त्याच्या प्रजेनें आरंभिलेल्या एकादशी व्रताचें वर्णन केलें आणि यमधर्माच्या राज्यावर ओढवलेल्या संकटाचें वर्णन करून म्हणाला—"तूं रुक्मांगदाच्या राज्यांत जा, आणि पहा तर कीं त्याचें हें व्रत ढोंग आहे कीं

सत्य आहे. तूं आपल्या सौंदर्याचें अस्त्र टाकून त्याचा व्रत भंग केलास तर माझी सृष्टि यशस्वी झाली असें मी समजेन."

मोहिनी ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेप्रमाणें मंदर पर्वतावर गेली. त्या पर्वतावर इंद्राचें वज्रायुध पडल्यामुळें एक मोठी दरी झाली होती. तो एक रम्य प्रदेश होता. त्या दरींतच ती उतरली व एक सपाट व सुंदर अशी जागा पाहून एका सुंदर दगडावर बसून ती वीणावादन करूं लागली. त्या प्रदेशाचें नांव वृषलिंग असें होतें.

रुक्मांगद राजानें वानप्रस्थाश्रम ध्यायचा निश्चय करून आपला मुलगा धर्मांगद याला गादीवर बसविलें. त्याचें जंबूद्वीपावर राज्य होतें. त्यानें कधीं आपलें राज्य वाढविण्याचा प्रयत्न केला नव्हता. परंतु त्यानें एकादशी व्रताचा आरंभ करून आपल्या प्रजेला स्वर्गारोहण करण्यास मदत केली. अशाप्रकारें नरक ओसाड पडला व स्वर्ग त्याच्या साम्राज्यांत जातो कीं काय अशी भीति स्वतः इंद्राला पण वाटूं लागली.

धर्मांगद आपल्या बापासारखाच धर्मपरायण निघाला. रुक्मांगदाचें राज्य फक्त जंबूद्वीपांत होतें तर धर्मांगदाचें राज्य सप्त खंडांत पसरलें. इतका पराक्रम दाखवून देखील त्याला गर्व झाला नाहीं. तो आपल्या आईची व आपल्या बापाच्या तीनशें वर पत्नींची आज्ञा पालन करी.

रुक्मांगद मेरुपर्वतावर रहात असे. त्याला वृषलिंग प्रदेशांत मोहक वीणास्वर ऐकूं आला. तो आवाज कोठून येत आहे हें पाहण्यासाठीं तो निघाला. वृषलिंग पर्वतावर पोंचतांच त्याला मोहिनीचें मोहक रूप दिसलें. तो स्वतःचें देहभान विसरून तिच्या जवळ गेला व बेशुद्ध होऊन पडला.

मोहिनीनें वीणा एका बाजूला उचलून ठेवली व रुक्मांगदाच्या डोळ्यावर पाणी शिंपडून त्याला शुद्धीवर आणलें व म्हणाली–"राजा! तूं स्वतःचें राज्य सोडून सर्वसंग परित्याग करून वानप्रस्थाश्रम ग्रहण केला आहेस. आणि मला पाहतांच तुझी अशी दशा कां रे व्हावी? पण तुझें मन राखण्यासाठीं तूं सांगशील तिकडे तुझ्याबरोबर यायला मी तयार आहें. तुझ्या संगतींत मला आनंदच होईल!"

तें ऐकून रुक्मांगदाला जिवांत जीव आल्यासारखें वाटलें. तो मोहिनीला म्हणाला–"माझ्या अंतःपुरांत तीनशें स्त्रिया आहेत, पण तुझें रूप त्यांपैकीं एकीला देखील लाभलें नाहीं. तूं माझी होऊन राहालीस तर तूं मागशील तें द्यावयास मी तयार आहें. माझें सर्व राज्य तुझ्या पायांवर मी अर्पण करतों. एवढेंच नव्हें तर मी स्वतःला तुझ्या चरणीं अर्पण करतों."

मोहिनीनें रुक्मांगदाचा उजवा हात आपल्या हातांत घेतला व म्हणाली–"तर मग तूं माझ्याशीं विधिवत विवाह करून घे! नाहीं तर आपल्याला जो मुलगा होईल त्याचा कोणी आदर करणार नाहीं. चांडाळाहून नीच मानतील लोक त्याला."

रुक्मांगदानें मोहिनीशीं शास्त्रोक्त रीतीनें विवाह करून घेतला. ती म्हणाली–"आतां तूं सांगशील तशी रहावयास मी तयार आहें. आतां आपण येथेंच विहार करूं या आणखी कोणत्या तरी पर्वतावर विहार करायला जाण्याची तुझी इच्छा असेल तर तें देखील मला मान्य आहे."

मोहिनी त्याच्या बरोबर त्याच्या राजधानींत जायला तयार झाली.

३७. स्वर्गालय

चीन देशांतील देवळांत अति प्रसिद्ध अशा या देवालयाला स्वर्गालय या नांवानें लोक ओळखतात. चीन देशाचा चक्रवर्ती युंगलो यानें सन १४२० मध्यें हें देवालय बांधलें. या देवळांत स्वतः चक्रवर्ती आराधना करीत असे. वर्षांतून एकंदर तीन वेळां बलिदान देखील होत असे.

